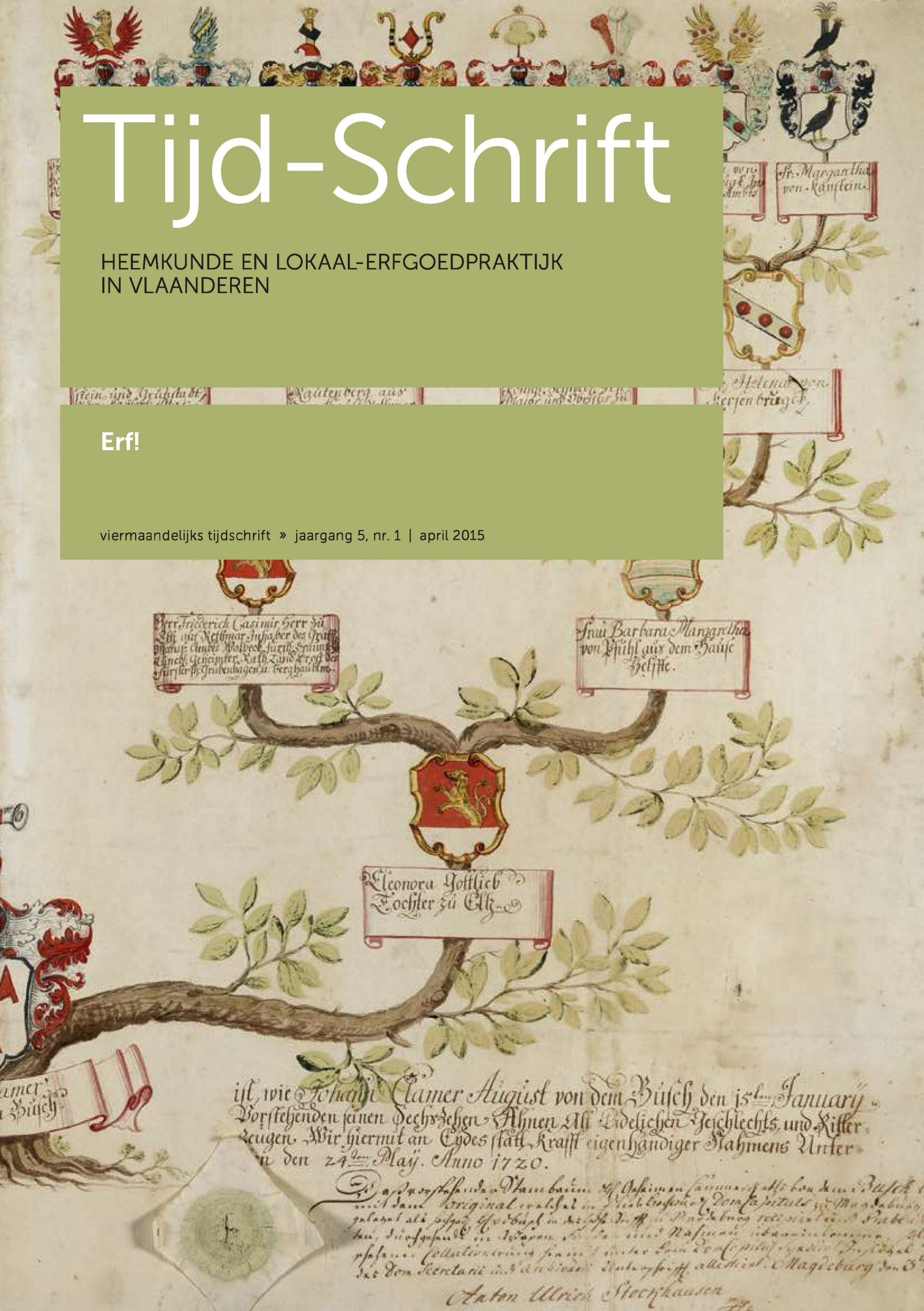

Tijd-Schrift

HEEMKUNDE EN LOKAAL-ERFGOEDPRAKTIJK
IN VLAANDEREN

Erf!

viermaandelijks tijdschrift » jaargang 5, nr. 1 | april 2015

Heemkunde Vlaanderen vzw

Huis De Zalm

Zoutwerf 5 » BE-2800 Mechelen

T +32 15 20 51 74 » F +32 15 20 54 23

info@heemkunde-vlaanderen.be » www.heemkunde-vlaanderen.be

Facebook: <http://www.facebook.com/heemkundevlaanderen>

Twitter: @HeemkundeVL

Tijd-Schrift

COLOFON

Tijd-Schrift | Heemkunde en
lokaal-erfgoedpraktijk in Vlaanderen
Jaargang 5, nr. 1 | 2015
www.tijd-schrift.be
info@tijd-schrift.be
T +32 15 20 51 74

HOOFDREDACTIE

Jan De Meester

REDACTIERAAD

Roel Daenen, Paul Degraeve,
Heidi Deneweth, Fons Dierickx,
Ferdie Geerts, Ruben Mantels,
Nele Provoost, Tine Van Osselaer,
Bram Vannieuwenhuyze, Machteld
Venken, Tjil Vereenoghe,
Tom Verschaffel.

VERANTWOORDELIJKE UITGEVER

Fons Dierickx,
p.a. Zoutwerf 5, 2800 Mechelen

LAY-OUT & DRUK

Drukkerij Leën, Hasselt

ABONNEMENTEN

Tijd-Schrift verschijnt driemaal per jaar.
Een jaarabonnement kost € 25.
Voor buitenlandse abonnementen
wordt dit bedrag verhoogd met de
verzendingskosten. Losse nummers
kosten € 10 (+ verzendingskosten).
Rekeningnummer Heemkunde
Vlaanderen:
IBAN: BE79 0682 2185 9033.
BIC: GKCCBEBB.

© Heemkunde Vlaanderen vzw

Afbeelding cover: Achttiende-eeuwse
aquarel met voorouderproef (Duits:
Ahnprobe) van Johann Clamer von
dem Busche (auteur onbekend).

ISSN 2034-6263

INHOUD

De wonderre wereld van het erven 4

'Dus meer baete dan schuld' 7
Historische vermogensverhoudingen
en de sociale last van erfrecht en erfbelasting
PIETER DE REU

**Zilveren lepels in het zestiende-eeuwse
Mechelen** 25
Luxueus eetgerei, of betekenisvolle *gedinckenisse*?
KIM OVERLAET EN INNEKE BAATSEN

De kinderen van Roegier Gheeraerts 39
Goederen en familierelaties binnen een Brugs
brouwersgezin, anno 1585
JULIE DE GROOT EN ISIS STURTEWAGEN

De mens als archiefbron 51
DNA-onderzoek voor genealogie, archeologie
en lokale geschiedenis
MARC VAN DEN CLOOT

In augustus 2015 verschijnt het themanummer 'Licht'. Volgende nummers behandelen o.m. de thema's 'Lichaam', 'Rituelen', 'Rampen' en 'Voeding'. Zelf een artikel schrijven voor Tijd-Schrift? Bezorg uw suggestie met korte abstract zo snel mogelijk via redactie@tijd-schrift.be.

DE WONDERE WERELD VAN HET ERVEN

Ze duiken geregeld op tussen de overlijdensberichten in de krant. Korte, attenderende stukjes die titels dragen als 'Wat moet u doen als u iets erft?' en 'Wat is een legaat?' Tekstjes dus waarin de lezer in een paar zinnen deelaspecten van het erfenisrecht geserveerd krijgt, net als allerhande wetenswaardigheden die ermee verband houden. Meestal besluiten deze artikels met een doorverwijzing naar de portaal-site notaris.be, waar een uitgebreide sectie gewijd is aan 'Erven en schenken'. Het is uiteraard niet toevallig dat dit soort informatie wordt ingepast tussen de necrologieën. Want 'overlijden' en 'erven' gaan hand in hand, al eeuwenlang, en van deze transfers zijn er talloze, fascinerende sporen te vinden in ons erfgoed en de organisaties die er zorg voor dragen.

En precies op die interessante transfer focust de Erfgoeddag 2015. Het korte, gebiedende 'Erf!' is de slogan van het evenement, dat dit jaar toe was aan de 15e editie. Het is een mooie traditie dat het tijdschrift dat u nu in handen houdt het eerste nummer van het nieuwe jaar wijdt aan de thematiek van deze in vele opzichten feestelijke dag van en voor het cultureel erfgoed én van de mensen die er – als professioneel of vrijwilliger – zorg voor dragen.

Er valt dan ook heel veel te vertellen over de geschiedenis van het erven en erfenissen en alles wat daar in het verleden én het heden bij kwam (en komt) kijken. Zoals in het erfgoedvertoog (en heus niet alleen het vertoog, ook de praktijk) keer op keer weer blijkt, draait het bij 'erf'-goed niet alleen over de sporen van het verleden – die verzameld, in optimale omstandigheden bewaard en beheerd, onderzocht en ten slotte ook gebruikt of getoond worden in allerhande presentaties – maar eveneens over de *toekomst* van al die materiële en immateriële sporen. Een evenement als Erfgoeddag vraagt expliciet aandacht voor alles wat bij dat erfgoed en de zorg ervoor komt kijken. In zekere zin is ons cultureel erfgoed een collectieve erfenis, waarvoor de huidige generatie – waartoe u ook behoort, beste lezer – een belangrijke verantwoordelijkheid draagt. Wij zorgen, allemaal samen, voor het erfgoed van zij die na ons komen.

In deze editie van *Tijd-Schrift* maken we doorheen de vier bijdragen een chronologische hink-stap-sprong. Pieter De Reu (UGent) bijt met het artikel '*Dus meer baete dan schuld*'. *Historische vermogensverhoudingen, en de sociale last van erfrecht en erfbelasting* de spits af. Aan de hand van een (naar eigen zeggen) 'doffe belastingsbron' – de aangifte van nalatenschap – schetst hij niet alleen op een heldere en overtuigende manier een scherp beeld van de manier waarop vermogenshiërarchieën in de 19^e en 20^e eeuw kunnen onderzocht worden (en welke methodologische uitdagingen daar allemaal bij komen kijken), maar bestudeert hij ook een specifieke casus – die

van de industrieel Louis Buysse, vader van de bekende schrijver Cyriel Buysse en schoonbroer van diens Gentse evenknie, Virginie Loveling. De Reu betoogt, met een omwegje naar het op dit moment veelbesproken 'Le Capital au XXI siècle' van de Franse econoom Thomas Piketty, dat dit thema overigens een grote actualiteitswaarde heeft. U krijgt als lezer inzicht in de manier waarop vermogens van de ene naar de andere generatie verhuisden, wat in de 19e eeuw formeel georganiseerd werd in het 'erfrecht'. Ten slotte wil de auteur de lezer ook warm maken voor 'het onderzoek naar de (verscheidenheid in) rijkdom van voorgaande generaties enerzijds, en specifiek voor het gebruik van de aangifte als historische bron anderzijds. Want op een paar vellen papier of in een bondig dossiertje liggen de onderzoeksmogelijkheden van erfrecht en erfenisbelasting besloten, en op hun beurt vullen de aangiften uit het verleden letterlijk honderden meter archiefplanken in de Belgische Rijksarchieven. Zo pleit hij op een aanstekelijke manier om het grote potentieel van het toekomstig onderzoek te benutten. Dat schijnbaar 'doffe' terrein botst gaandeweg op verhalen van erfregeling en vermogensplanning, kredietrelaties en schuldenopbouw, de plaats van roerende goederen in de bezitsgeschiedenis, de leeftijdsgebonden vermogensaccumulatie en regionale verschillen tussen stad en platteland.

Het tweede artikel draagt de titel *Zilveren lepels in het zestiende-eeuwse Mechelen. Luxueus eetgerei, of betekenisvolle gedinckenisse?* en is geschreven door Kim Overlaet en Inneke Baatsen, beiden verbonden aan de Universiteit Antwerpen. Hun artikel spitst zich, zoals de titel duidelijk maakt, toe op zilveren lepeltjes. Uit de gecombineerde analyse van boedelinventarissen en testamenten blijkt dat deze kostbare kleinoden om heel uiteenlopende, maar complementaire redenen waardevol en betekenisvol zijn; als kapitaal ('om te betaalen ende te voldoende'), als gebruiksvoorwerp ('om daghelijcx te gebruycken') en ten slotte ook als een emotioneel 'souvenir' aan de voorafgaande eigenaar(s) ('als gedinckenisse'). In hun betoog krijgt u ook heel wat interessante contextuele informatie mee, zoals de 'testamentaire vrijheid' van Mechelen, de evolutie van consumptiepatronen vanaf de late middeleeuwen – die zich ook vertaalde in een toegenomen diversiteit aan tafel- en eetgerei, enzovoort.

De auteurs van het derde artikel, Julie De Groot en Isis Sturtewagen, zijn eveneens verbonden aan de Universiteit Antwerpen en focussen met *De kinderen van Roegier Gheeraerts. Goederen en familierelaties binnen een Brugs brouwersgezin, anno 1585* weliswaar op dezelfde periode als Overlaet en Baatsen, maar op een andere stad. En meer specifiek, op één familie. De leden van de familie Gheeraerts overleden allen kort na elkaar, wat maakt dat de combinatie van onderzoeksgegevens uit de staten van goed, boedelinventarissen, testamenten en huwelijkscontracten een unieke inblik geeft in hoe binnen de context van één gezin roerende en onroerende goederen werden doorgegeven en geërfd. Bovendien, zo argumenteren de auteurs, zijn deze bronnen niet alleen bruikbaar om (in de historiografie eerder klassieke thema's als) huisraad en materiële cultuur te bestuderen, maar zijn deze ook onmisbaar in de studie naar gemeenschapsvorming en het creëren en in stand houden van familierelaties binnen de context van een 16^e-eeuwse stad.

Dit nummer ronden we af met een bijdrage van Marc Van den Cloot, voorzitter van Familiekunde Vlaanderen, met de prikkelende titel *DNA-onderzoek voor genealogie, archeologie en lokale geschiedenis*. Zich bewust van de complexiteit van dit wetenschappelijke terrein, valt de auteur met de deur in huis en schrijft: 'De lezer stelt zich terecht de vraag: wat is het nut van DNA-onderzoek en meer bepaald van de genetische-genealogie voor de heemkunde?' Hij betoogt dat voor de heemkundige weliswaar de 'dode mens' en diens sporen (en met name de materiële bronnen) de voornaamste bron zijn, maar dat de jonge, wetenschappelijke discipline die het DNA-onderzoek is – zeg maar de 'levende, biologische mens als archiefbron' en erfgenaam van genetische informatie – extra kansen biedt voor heemkundigen. Aan de hand van een aantal concrete projecten in binnen- en buitenland maakt de auteur duidelijk welk potentieel deze wetenschapsdiscipline biedt. Hij besluit dan ook met een warme oproep om 'samen de hand aan de ploeg te slaan.' Waar wacht u nog op?

Veel leesplezier.

Namens de redactie van Tijd-Schrift,
Roel Daenen

Actuarie
Juaſti van Joannes
Medday in Acht. Dige

De vorderschreven Joann. Saluvinus Vriest, wed.
van Joannes Francijs Medday Landbouwer woon
lijken de Gemeente van Meerland, District van
Provincie vortlandem in qualiteit van Medday een
steltijg overderste over Francijs Maria Thout, nodale
en Verwilt Meddayt sijn mindersjarige kinderen
hien inuouende tot het gemelde Meerland en geden
ken huwelyk gewooren dat den voornemenen van
Francijs Meddayt, de Welke door d'uytwerkinge de
Keyersvondige domiel kiest in hien gedyde woon
te Verstant.

Dat den voornemenen Joannes Francijs Meddayt
man en eygen vader van de voornemenen hien minders
kinderen, overleden den tweeden Meys achtthien hien
acht en twintig, binnen de vordijde gemeente van Me
erland, by sijn laatste domiel heeft gelyc, gelyc sijn
goederen den Prief uuygelycken, ney dat met den vord
gelyc devolute van sijn domiel, uuyt afstand van uuyt
Ten is g'operat.

Meerland den seden entwintigsten September achtthien
honder acht en twintig.

Joanna Catharina vrocht

'Dus meer baete dan schuld'

Historische vermogensverhoudingen en de sociale last van erfrecht en erfbelasting

Pieter De Reu

'Hij heeft, vol ijver, lang gezwoegd,
en trouw zijn levensveld beploegd.
Maar, 't noodlot wil, dat hij, die zaait
niet steeds de rijpe vruchten maait.'

Deze woorden richtte de Gentse schrijfster Virginie Loveling in het voorjaar van 1901 aan haar overleden schoonbroer Louis Buysse. Dit deel van een langer gedicht verscheen op diens rouwprentje, bedeed door de familie na de begrafenis op 3 april, en verradt enkele onvoltooide ambities.¹ Louis Buysse was dan misschien niet plots gestorven, toch bleef hij tot zijn levenseinde investeren in het bloeiende familiebedrijf, de cichoreifabriek 'L. Buysse-Loveling' in het Oost-Vlaamse Nevele, en had hij nog enkele toekomstige verwezenlijkingen op het oog. Het was nu aan de nazaten om de ambities van de overleden nijveraar verder te zetten. Op de eerste herfstdag van dat jaar – nog binnen de wettelijke indientermijn van de aangifte van nalatenschap – verschenen de erfgenamen voor de registratieontvanger van Deinze.² Het drietal dat de boedelinventaris aan deze belastingambtenaar voorlegde, bestond uit de befaamde kinderen van Louis: fabrikant en romanschrijver Cyriel Buysse, advocaat en toekomstig volksvertegenwoordiger Arthur Buysse, en zakenvrouw en de latere politiek geëngageerde Alice Buysse. Zij meenden elk recht te hebben op een derde van hun vaders vermogen. Hun handgeschreven erfenisaangifte bevatte echter verschillende fouten en de registratieambtenaar had heel wat werk om overtollige documentatie te schrappen, kadasterinformatie na te zien en gemaakte schattingen te controleren. Daarop betaalden de kinderen hun deel in de belasting. Maar de rekeningen klopten niet, de registratieontvanger hield contact met de familie en begin december dienden de erfgenamen een tweede, aanvullende aangifte in. Na het definitief vereffenen van de belasting – waaronder een boete van 1,5 procent op de totale successierechten wegens de laattijdige kennisgeving – waren de fiscale en registratieverplichtingen vervuld. Zowel in historisch als in eigentijds perspectief blijkt deze administratieve rompslomp klein bier in vergelijking met de geringe te betalen erfbelasting. Hierna was het aan de volgende generatie – om het met de woorden van hun tante te zeggen – om vaders rijpe vruchten te maaien, en opnieuw te gaan zaaien.

De voorzijde van het rouwprentje van Louis Buysse.
Bron: Liberaal archief Gent,
fotoverzameling 'Buysse-Verschoore'.

- 1 A. Janssens, 'Industrieel erfgoed (VIII): de chicoreifabriek Buysse-Loveling te Nevele', *Driemaandelijks tijdschrift van de heemkundige kring Het Land van Nevele* (1987) 75–80; C. Van Roy, *Lijkrede Louis Buysse* (Nevele 1901).
- 2 De gegevens uit Louis Buysse's aangifte van nalatenschap werden dankbaar ontleend aan J. Hoeckman, 'Perikelen rond een erfenisaangifte', *Mededelingen van het Cyriel Buysse genootschap*, 28 (2012) 219–230.

Foto links: detail van de door vuur aangetaste nalatenschapaangifte van Joannes Francies Mestdagh, landbouwer te Merendree (overleden op 2 mei 1828). De aangifte was eind 1828 geregistreerd in het bevoegde belastingkantoor van Waarschoot. Maar tijdens de Belgische revolutiedagen plunderde een menigte het registratiekantoor en het archief werd op het dorpsplein in brand gestoken. Bron: Rijksarchief Gent, Archief van het kantoor der registratie van Aalter (1796–1960), nr. 245.

Een aangifte van nalatenschap is een onovertroffen historische bron voor de studie van historische vermogens in de moderne tijden. Ze geeft een unieke inkijk in de inboedels van Belgische huishoudens, op een welbepaald ogenblik tijdens de levensloop. De beschrijving van have en goed op het moment van overlijden wordt doorgaans terecht vergeleken met de beter gekende 'staten van goed' uit de periode vóór het einde van de achttiende eeuw. Hoewel lang niet voor elk huishouden uit het ancien régime zo'n boedelbeschrijving werd opgesteld, bleken deze staten reeds een heel representatieve bron voor het uittekenen van vermogenshiërarchieën.³ Het is niet verwonderlijk dat de vroegmoderne staten veelvuldig de lokale sociaaleconomische geschiedenissen schragen; verschillende van deze dorpschetsen zijn daarenboven heel lezenswaardig.⁴ Het is des te opmerkelijk dat de negentiende- en twintigste-eeuwse nalatenschapaangifte een veel minder nadrukkelijke rol is toebedeeld in academisch en lokaal-historisch onderzoek. Nochtans is de aangifte van nalatenschap een bron die volgens historicus Jos De Belder *fenomonaal rijk aan inlichtingen* is. Toen zijn vakgenoot Herman Balthazar begin jaren 1970 een kritische doorlichting van de bron en het hieraan gepaarde fortuinsonderzoek neerschreef, leek de weg vrijgemaakt voor het intensief aanwenden van de aangiften. Helaas werd het aangewezen pad zelden bewandeld: met enig voorbehoud kunnen we stellen dat er tot op heden geen balans van het gevoerde onderzoek in België kan worden opgemaakt.⁵ Dit artikel wil een lans breken voor het onderzoek naar de (verscheidenheid in) rijkdom van voorgaande generaties enerzijds, en specifiek voor het gebruik van de aangifte als historische bron anderzijds. Want op een paar vellen papier of in een bondig dossiertje liggen de onderzoeksmogelijkheden van erfrecht en erfenisbelasting besloten, en op hun beurt vullen de aangiften uit het verleden letterlijk honderden meter archiefplanken in de Belgische Rijksarchieven. Deze bijdrage toont eveneens de voornaamste valkuilen en wolfjizers – de aangifte is niet zonder meer te gebruiken in elk vermogensonderzoek. Toch levert het geschiedkundig onderzoek ontegensprekelijk meer baten dan nadelen op. Ik laat me hierbij leiden door de aangifte van nalatenschap die door de erven van Louis Buysse werd ingediend.

Een unieke bron, een representatieve bron?

Iedereen sterft. Bovendien heeft de Belgische wetgever zich steeds creatief getoond om bezit te belasten. Dit maakt van de aangifte van nalatenschap een

- 3 C. Schelstraete, H. Kintaert, D. De Ruyck, *Het einde van de onveranderlijkheid. Arbeid, bezit en woonomstandigheden in het land van Nevele tijdens de 17de en de 18de eeuw* (Nevele 1986) 15–25; de auteurs geven er een uitvoerige bronnenkritiek op de 'staten van goed'. Zie ook de methodologische inleiding met eindnoten in R. Vermoesen, *Markttoegang en 'commerciële' netwerken van rurale huishoudens. De regio Aalst, 1650–1800* (Gent 2011) 19–34.
- 4 Bijvoorbeeld: A. De Vos, *Geschiedenis van Ertvelde* (Ertvelde 1971) 349–511 (hoofdstuk 6); L. Neyt, 'Hoofdstuk VI. De sociaal-economische ontwikkeling', in: *Geschiedenis van Sleidinge, deel 1* (Sleidinge 2006) 121–304.
- 5 Het is veelbetekenend dat pleitbezorger Herman Balthazar zijn onderzoek in ongeveer 16.000 nalatenschapaangiften voor de periode 1818–1851 nooit gepubliceerd kreeg. Zijn bronnenkritiek blijft nochtans van onschatbare waarde: H. Balthazar, 'Fortuinsen inkomensonderzoek (XIXe, XXe eeuw). Een kritische status questionis', *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 84 (1971) 329–349.

Het gezin De Sutter uit het Oost-Vlaamse Zomergem anno 1908, voor hun 'tijdelijke woonst' van stokken, zeilen en stro op het midden van de weg. De vader kon het pachtgeld van zijn huurhuis niet opbrengen en werd letterlijk met zijn hebben en houden op straat gezet. In zo'n keutergezin was er voor de kinderen weinig te erven: van de ouders zijn er in het belastingarchief geen aangiften van nalatenschap terug te vinden. Bron: fotoverzameling Pieter De Reu.

uitgelezen bron om een inschatting te maken van historische vermogensverhoudingen in België. Het is namelijk de schriftelijke neerslag van de belasting op de verkrijging van goederen: de 'erfbelasting', die men tot voor kort 'successierechten' noemde. Daarom waren de erfgenamen verplicht de 'erfgoederen' te beschrijven – in het beste geval waren het zowel gebouwen, gronden en huisraad, met hun respectieve omvang en waarde. De vorser krijgt evenzeer een inkijk in de manier waarop vermogens van de ene naar de andere generatie verhuisden: het 'erfrecht'. Kortom, de historicus is goed gedocumenteerd over erflater, erfgenaam, vermogen en onvermogen.

De geschiedenis van het erfrecht:

op welke manier wordt geërfd?

Het erfrecht behoort tot het burgerlijk recht. Het kende een weinig woelige geschiedenis sinds de introductie van het Burgerlijk Wetboek in 1804. In een lezenswaardig Engelstalig artikel stelde rechtshistoricus Dirk Heirbaut zelfs onomwonden dat '[it] became a boring subject'.⁶ Enkele thema's uit het erfrecht verdienen toch nog een grondige studie: relevant zijn de inperking van de afstammingsorden (vb. in 1919), de tarifiering van verkrijgingen door de langstlevende echtgenoot (vb. in 1817), de verbetering van de rechtspositie van de langstlevende echtgenoot (vb. in 1896) en de (precedenten) rechtspraak, de gunstregeling voor kleine erfenissen (in 1900). Niet enkel de rechtshistorische genese is interessant, ook de sociaal-economische gevolgen kunnen belicht worden. Economische historici hebben bijvoorbeeld zelden de familienetwerken bestudeerd.⁷

De geschiedenis van de erfbelasting:

hoe worden de vererfde goederen belast?

Op de geschiedenis van de erfbelasting wordt doorgaans een minder saai stempel gedrukt. Het gaf vele keren aanleiding tot parlementair geweld, en het bleek doorheen de geschiedenis een kneedbaar beleidsinstrument.⁸ De erfbelasting die we in Vlaanderen kennen is overigens gloednieuw, want ze is pas van kracht sinds nieuwjaarsdag 2015. De belasting maakt deel uit van de Vlaamse Codex Fiscaliteit en vervangt de voormalige successierechten. De Franse revolutie bracht de eerste wetgeving naar de Zuidelijke Nederlanden en sindsdien werd ze door heel wat wetgevende krachten hervormd (vb. in 1798, in 1817, in 1851, in 1913, in 1937). Een erg heldere inleiding tot de geschiedenis van de erfbelasting blijft de bijdrage van Stijn Van de Perre en Bart Van Der Hertten.⁹

6 D. Heirbaut, 'A history of the law of succession, in particular in the Southern Netherlands-Belgium', in: C. Castelein, R. Foqué & A. Verbeke (red.), *Imperative inheritance law in a late-modern society. Five perspectives* (Antwerpen 2009) 65–83, voornamelijk 65–76.

7 Zie bijvoorbeeld de modelstudie J. Beckert, *Inherited wealth* (New Jersey 2008).

8 P. De Reu, 'De Belgische successiewetgeving in de eerste helft van de negentiende eeuw als spiegel voor de vorming van een belastingcultuur en een staatsidentiteit', *Pro Memoria. Bijdragen tot de rechtsgeschiedenis der Nederlanden*, 12:2 (2010) 169–204.

9 S. Van de Perre & B. Van Der Hertten, 'Heilige sterfhuisjes. Een overzicht van de successierechten in de Belgische gewesten, 1790–1913', in: R. Deblauwe & P. Janssens (red.), *Tweehonderd jaar frimairewet. De registratie- en successierechten in Vlaanderen, België en Europa. Handelingen van het Colloquium georganiseerd door de v.z.w. Fiskofoon en het Centrum voor Fiskale Geschiedenis (EHSAL) op 21 oktober 1999. Colloquiumnummer Tijdschrift voor fiscaal recht* (1999) 16–39.

Iedereen sterft, maar werd ook het bezit van elke overledene belast? Het was steeds de verantwoordelijkheid van de belastingplichtige zelf om de nalatenschap-aangifte correct en op tijd te 'declareren' aan de belastingambtenaar. Voor het opstellen van de tekst is de bemiddeling van een notaris nooit vereist geweest: aangiften worden met andere woorden niet bewaard in het notarieel archief.¹⁰ Men kan zich daarom vragen stellen over de betrouwbaarheid van de bron. Maar de belastingadministratie blijkt steeds een goede inschatting te hebben

10 De onderzoeker vindt de aangifte dus enkel en alleen in de archieven van de belastingadministratie terug: P. De Reu, 'Erfenisregeling in de moderne tijden. De erfenisaangifte als bron voor historisch en genealogisch onderzoek', *Vlaamse Stam. Tijdschrift voor familiegeschiedenis*, 45:6 (2009) 549–572, daar 563.

gemaakt van het te vererven bezit. Na het verrichten van heel wat schrappings-, reken- en controlewerk, liet de registratieontvanger van Deinze de kinderen van Louis Buysse elk bijna 380 frank aan successierechten betalen, goed voor 1,4 procent van de totale waarde van de goederen beschreven in hun aangifte. Dit was een voorlopige aanrekening, want de ambtenaar bleef aantekeningen maken en informatie vergaren. Op 4 december 1901 verzamelde het driet al nogmaals in het belastingkantoor. Enkele maanden eerder nog hadden ze immers een stuk grond over het hoofd gezien en de ambtenaar kon inmiddels enkele bedragen herschatten: uiteindelijk bleken de goederen 2.588 frank duurder, goed voor een belasting van zowat 400 frank per erfgenaam. Dit bevestigt het beeld dat we hebben van de registratieambtenaren, die over heel wat technische knowhow beschikten, van wie boekhouding steevast grondig gecontroleerd werd door hiërarchische oversten en die tot de meest efficiënte werknemers van de belastingadministratie behoorden. Ook eerdere generaties belastingambtenaren volgden de erfzaken goed op. In het Antwerpen van 1820 hield de registratieontvanger informatie bij van meer dan acht op de tien sterfgevallen.¹¹ De leemten in de fiscale boekhouding, samen nog geen veertien percent van de overlijdens, waren voornamelijk te wijten aan slordigheid. Doorgaans ging het om gestorven kinderen zonder bezit, of arme mensen van wie men geen erfenis vermoedde. De administratie was daarvan weliswaar op de hoogte, maar achtte het weinig zinvol om deze groep onvermogensden te documenteren. Over een grote groep van weinig vermogensden werd de registratieontvanger dan weer ingelicht door de gemeentelijke overheid. De burgerlijke stand stuurde geregeld overlijdensstaten door en leverde tevens 'certificats d'indigence' af. Deze certificaten waren bewijsstukken voor erfenissen die geen aanleiding gaven voor een te innen erfbelasting – doorgaans samengevoegd met de 'negatieve aangifte' die de familie bij de registratieontvanger indiende. Bovendien voorzag de wetgever sinds 1818 in een belastingvrij minimum.¹²

- 11 J. Bekers, *Erfenisaangiften als bron voor de studie van de sociale geschiedenis. Het Antwerpse in 1820 en 1860* (onuitgegeven licentiaatsverhandeling Katholieke Universiteit Leuven 1964) 40–43.
- 12 P. De Reu, *De erfenisaangifte. Broncommentaar* (Brussel 2011) 24.
- 13 F. Schuermans, *Inleidende studie van de vermogensstructuur en van de materiële cultuur op basis van erfenisaangiften. Turnhout en omgeving 1818–1850* (onuitgegeven licentiaatsverhandeling Universiteit Gent 1970) deel 1. Lees ook de terechte bemerking van Herman Balthazar over soortgelijk onderzoek van Jésus Ibarrola naar de aangiften in het Zwitserse Grenoble: Balthazar, 'Fortuins- en inkomensonderzoek (XIXe, XXe eeuw), 346.

Tabel 1 – Het aantal in de stad en op het platteland ingediende aangiften (1820–1850)

	Overlijdens		Aantal aangiften (in %)		
	Periode	Aantal overlijdens	t.o.v. overlijdens	positief	negatief
in Beveren	1820	ca. 125	65,6	40,2	59,8
in Antwerpen	1820	440	30,9	62,5	37,5
in het Turnhoutse	1818–1850	20583	37,2	61,2	38,8

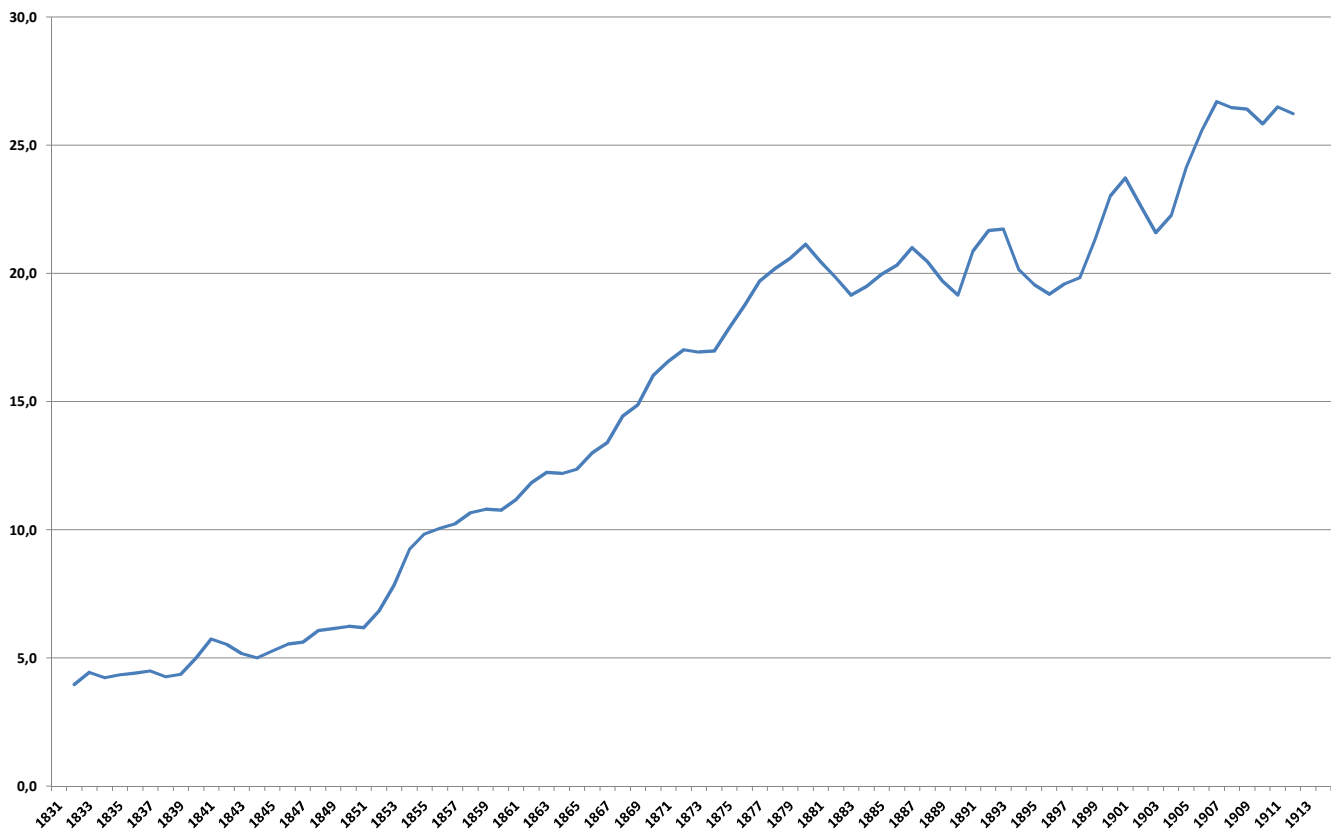
Bronnen: Rijksarchief Gent, *Archief van het kantoor der registratie van Beveren (1796–1965)*, nr. 202–204; J. Smessaert, *Geschiedenis van volk en land van Beveren, deel 3. Bevolkingsevolutie en bevolkingsstructuren* (Beveren 1986) 487–488 en 173–174; J. Bekers, *Erfenisaangiften als bron voor de studie van de sociale geschiedenis. Het Antwerpse in 1820 en 1860* (onuitgegeven licentiaatsverhandeling Katholieke Universiteit Leuven 1964) 44; F. Schuermans, 'Een onderzoek naar de representativiteit van de erfenisaangiften bij de studie van de vermogensstructuur. Turnhout en omgeving, 1818–1859', *Bijdragen tot de geschiedenis*, 55 (1972) 34. Voor Antwerpen gaat het om een steekproef.

Het aantal aangiften vergeleken met de overlijdens in dat teljaar (tabel 1), geeft niet zozeer een indicatie over de representativiteit van de bron. Het zegt alles over de grote regionale verscheidenheid in vermogensverhoudingen. Bovendien traden er verschillen op in bezitsaccumulatie tussen steden en het platteland.¹³ In 1820 liet dit contrast zich op deze manier optekenen: van de 125 Beverenaars die rond 1820 stierven, telden de registratieontvanger 82 erfslaters – maar liefst 49 aangiften bleken negatief.¹⁴ In het naburige Antwerpen waren er 440 overlijdens: van de 136 overlijdens die aanleiding gaven tot een aangifte, noteerde de belastingambtenaar 51 negatieve aangiften tegenover 85 boedelbeschrijvingen. Het kan wijzen op een veel grotere groep bezitslozen in de stad en vele 'rechte lijn' overgangen van uitsluitend huisraad of baar geld in de polders (zie verder).

- 14 De 'negatieve' aangifte werd weliswaar door de erfgenamen ingediend, maar het was een blanco document: de erfenis bevatte immers geen roerende en/of onroerende erfgoederen die door de fiscus belast werden.

Grafiek 1 – Evolutie van de opbrengsten van de Belgische erfbelasting in miljoen Belgische frank (1831–1914)

Bron: P. Clement, *De Belgische overheidsfinanciën en het ontstaan van een sociale welvaartsstaat, 1830–1940. Drie benaderingen* (onuitgegeven doctoraatsverhandeling Katholieke Universiteit Leuven 1995) bijlage 2. Hierin zijn eveneens de belastingen vervat, die onder de noemer schenkrechten vallen.

De belastingadministratie was steevast goed op de hoogte van wie erflater was en wie zonder bezit stierf – of het nu ging om minderjarigen of bejaarden, jonge celibatairen of weduwes. Dit is voor de historicus een grote troef: hij krijgt een beeld over het bezit in de hele samenleving, en over de bezitsovergang tijdens een generatiewissel. Ook de bezitsloosheid, hoe klein of hoe groot ook,

Het bewijs van onvermogen of het 'certificat d'indigence', in het voorjaar van 1853 verstrekt door de Wichelse burgemeester Pepijn Leonard D'Hooghe aan de erfgename van Maria Pollyn. Bron: Rijksarchief Gent, Archief van het kantoor der registratie en domeinen van Aalst (1796–1925), nr. 405.

verschafft hem unieke informatie. De informatie over vermogen en onvermogen uit individuele aangiften is eveneens waardevol en helpt bijvoorbeeld een familiegeschiedenis te schragen. Maar hoe goed kon de belastingadministratie de grootte en de waarde van het vermogen van overledenen inschatten?

Huizen, gronden en lege dozen? Op zoek naar roerende goederen

Volgens het toenmalige erfrecht had Pauline Loveling recht op het vruchtgebruik van de goederen, na het overlijden van haar man Louis Buysse.¹⁵ Er waren met andere woorden vier erfgenamen voor de erfenis. Weduwe Loveling verzaakte echter aan haar recht op vruchtgebruik: ze stelde daarvoor een onderhandse akte op, maandenlang voordat de belastingambtenaar de (eerste) aangifte registreerde. Op deze manier bevoordeelde ze haar kinderen. Bovendien kon ze het goed stellen met haar persoonlijke bezit, dat nooit tot de huwelijksgemeenschap had behoord en dat ze deelde met haar zus Virginie Loveling. In de eerste aangifte van vaders nalatenschap op 21 september 1901 somden de drie kinderen nog Paulines persoonlijke bezit op – elf percelen verspreid over het Oost-Vlaamse Meigem en Vosselare, samen goed voor bijna drie hectare grond. Maar de registratieontvanger in Deinze oordeelde met reden dat de goederen uit het matrimoniaal erfgoed niet in de aangifte van Louis Buysse thuis hoorden. Ze werden terstond geschrapt. De definitieve aangifte in december 1901 bevatte 49 percelen erfgoed, ruim 17 hectare die samen goed waren voor 83.795,11 frank. Hierin staken onder meer de fabriek, een magazijn, een ast en vele arbeidershuisjes. De drie kinderen Buysse erfden vanzelfsprekend geen lege dozen, maar wel een bloeiend bedrijf met fabrieksinfrastructuur en –machines, en gebouwen met meubelen en inrichting. Waarom lezen we het roerend goed dan niet in de aangifte? Het is niet omdat de aangifte geen roerend goed vermeldt, dat het niet bestond of, meer nog, dat het niet werd vererfd. De verwantschap met de overledene speelt hierbij een belangrijke rol.

15 Een beknopt rechtshistorisch overzicht over de rechten van de weduwe of weduwnaar is te lezen in J. Du Mongh, 'De reservataire erfpositie van de langstlevende echtgenoot 200 jaar na de Code Napoléon. Een chronologische en rechtsvergelijkende terugblik', in: C. Weyn (red.), *Over erven. Liber Amicorum Mieke Puelinckx-Coene* (Mechelen 2006) 119–152.

Die verwantschap kan uitgedrukt worden in een afstammingslijn.¹⁶

16 De Reu, *De erfenisaangifte*, 11–13.

Een verkrijging in de **rechte lijn**: door personen die rechtstreeks afstammen van de erflater, zoals de kinderen, of verwanten via de rechte opgaande lijn, zoals ouders en grootouders.

Een verkrijging in de **zijlijn**: door personen die slechts gemeenschappelijke voorouders hebben via de zogenaamde vaderlijke of moederlijke lijn, zoals broers en zussen.

Het is zaak om bij het analyseren van nalatenschapaangiften van overlijdens vóór 15 september 1913 steevast de afstammingslijn te onderscheiden. Indien Louis Buysse en Pauline Loveling kinderloos waren gebleven, had de vererving via de zijlijn verlopen. In dat geval kon de historicus niet alleen de omvang, maar ook de waarde van alle roerende goederen in de aangifte terugvinden. Sinds 1818 hoefden erfgenamen in de rechte lijn geen roerende goederen meer aan te geven, en ook van het vastgoed werd enkel de omvang beschreven – dus de oppervlakte en ligging, zonder de waarde van de huizen en gronden: de fiscus belastte de vastgoedverrijking in rechte lijn niet, maar bleef op deze manier wel op de hoogte van het bezitsverloop. Voor de verkrijgers in de zijlijn bleef de administratie streng. In de nalatenschappen waarbij broers, zussen, neven, nichten erfden, noteerden de erfgenamen keurig roerend en onroerend goed met hun respectieve waarde. Om de belastingadministratie in het krijt te treden, voerde de Nederlandse wetgever vanaf 1818 een plechtige eed in. Het is tegenwoordig haast niet te geloven, maar na het opstellen van de gedetailleerde

aangifte van de activa en passiva van successie waren de erfgenamen verplicht een plechtige verklaring af te leggen.¹⁷ Dit gebeurde voor de vrederechter 'dans la forme religieuse' en moest op het gemoed van de declaranten werken: de straffen en boeten op meened voorkwamen dat roerende goederen, vaak

17 De Reu, 'De Belgische successiewetgeving in de eerste helft van de negentiende eeuw', 186 en 190–191.

Het is zaak om bij het analyseren van nalatenschapaangiften van overlijdens vóór 15 september 1913 steevast de afstammingslijn te onderscheiden

minder zichtbaar voor derden, niet werden aangegeven. Omdat dit niet strookte met de Zuid-Nederlandse (katholieke) waarden en zeden, schaften de Belgische revolutionairen de erfeniseed terstond af: één van de eerste wapenfeiten van de jonge Belgische staat. Vanaf 1852 betaalden de erfgenamen in rechte lijn weer erfbelasting op vastgoed.

Voor wie individuele familievermogens volgt, kunnen deze abstracte regels heel ontmoedigend zijn. Het oude en reeds verdwenen patriciërgeslacht Wttenhove – uit te spreken als 'Uuttenhove' – beschikte tot de eerste helft van de negentiende eeuw over een gigantisch familievermogen. De telgen domineerden het administratieve, economische en politieke leven langs het kanaal de Lieve, in de streek tussen Gent en Eeklo. Hun liberale nazaten zouden na de eerste schoolstrijd zelfs rechtstreekse concurrenten worden van de familie de Hemptinne en het katoenhuis Lousbergs. Martinus Carolus Wttenhove was een rechtstreeks door de vorst benoemd griffier en handelaar in bouwmaterialen in bijberoep. Toen hij in de zomer van 1788 overleed, werd de meest omvangrijke staat van goed op dit platteland opgesteld. Lokaal-historicus Achiel De Vos schatte het netto fortuin van vader Martinus Carolus op maar liefst 13.334 ponden 2 schellingen (69 percent onroerend, 31 percent roerend).¹⁸ Op 10 januari 1828 overleed diens halfbroer Pieter Antoon, voorheen onder meer actief als jurist, griffier, burgemeester en wijnhandelaar. Het is een zegen voor de onderzoeker dat hij geen erfgenamen in de rechte lijn naliet. Zijn aangifte van 5 juli 1828 illustreert verschillende uiterlijke tekenen van welstand, openstaande schulden en diverse kredietrelaties, zijn beroepsactiviteit in de late jaren 1820 of de vele gezondheidsproblemen aan het levenseinde.¹⁹ De waarde van Pieter Wttenhoves erfenis bedroeg 37.088,14 frank activa en 13.657,27 frank passiva, goed voor een nettobedrag van 23.430,87 frank. Maar het grote kapitaal van zijn halfbroer Martinus Carolus moet voornamelijk gezocht worden bij de zoon en weduwe, op het moment van Pieter Antoons heengaan nog actief in het bedrijf in bouwmaterialen. Helaas werd de erfenis de komende generaties in rechte lijn vererfd²⁰: de omvang van 29 percelen in de aangifte van weduwe Martinus Carolus Wttenhove (overleden op 14 januari 1833), de omvang en de waarde van 59 percelen in de aangifte van zoon Judocus Bernard Wttenhove (overleden op 9 maart 1854), de omvang en de waarde van 300 percelen in de aangifte van de schoonzoon van Judocus Bernard Wttenhove (Jan Baptiste De Schepper, overleden op 23 januari 1889). De onderzoeker vindt er slechts enkele kalkschuren en fabrieksgebouwen, maar geen infrastructuur en zo goed als geen andere roerende goederen.

Door het technische karakter van de successiewetgeving verscheen een eerste Belgisch handboek pas in 1848, van de hand van Benjamin Resteau. In 1852 publiceerde hij nog een appendix na het verschijnen van de nieuwe successiewet van 1851.

18 A. De Vos, *De geschiedenis van Waarschoot. Eerste deel: Waarschoot vóór de Franse Revolutie* (Waarschoot 1990) 75–76.

19 Rijksarchief Gent, *Archief van het kantoor der registratie van Aalter (1796–1960)*, nr. 245.

20 Rijksarchief Gent, *Archief van het kantoor der registratie van Aalter (1796–1960)*, nrs. 259, 295 en 330.

Wie de materiële cultuur van (een groot deel van) de negentiende eeuw bestudeert, kan dus best de erfslaters opzoeken die hun vermogen in de zijlijn vererfden. Soms konden de aangiften van de nalatenschap heel nauwkeurig zijn: dit soort van kleurrijke beschrijvingen danken we aan het feit dat de aangifte van de erfbelasting tevens een registratiefunctie vervulde. In het geval dat na een overlijden meerdere partijen konden erven, is het meer waarschijnlijk dat er een gedetailleerdere boedelinventaris in de archieven opduikt. Het loont beslist de moeite om de boedelbeschrijvingen in te kijken van personen uit de burgerij of mensen actief in industrie en handel. Maar ook het historische landbouwersbezit vormt een goudmijn, zoals de erfenisaangifte van landbouwster Anne Vioen uit Beveren aantoont.²¹

21 Rijksarchief Gent, *Archief van het kantoor der registratie van Beveren (1796–1965)*, nr. 203.

De inboedel in de nalatenschapangifte van landbouwster Anne Catherine Vioen († Beveren, 4 februari 1820)

Anne Vioen stierf op haar boerderij van 0,15 hectare, met daar:

- * de keuken: 1 tafel, 6 stoelen, 5 tinnen borden, 12 faienceborden, 12 kopjes, 20 lepels, 2 beugelflessen, 2 koffiekannen, 1 weegschaal, 1 spaan, polijststenen, 1 lamp, 1 lantaarn, 2 kandelaars, kaarsdovers, 1 horloge.
- * de melkruimte: 1 ijzeren kookketel, 4 gewone kookketels, enkele potten, 1 slijpsteen, 1 boterkarn, 1 melkzeef, 1 karnton, 2 deksels.
- * de (woon)kamer: 1 houten bedstee met matras en rolkussen, 7 paar beddenlakens (onderlakens en bovenlakens), linnengoed, 4 kussenslopen, 2 kleerkasten, 1 tafel, 2 tafellakens, 2 stoelen, 5 glazen, 1 koffer, 1 schietijzer, weefdraad, 1 wijwatervat en verschillende spullen op de schoorsteenmantel.
- * de 'kleine kamer': 1 houten bedstee met strozak, rolkussen, beddenlakens en -dekens. Haar kledij was bij de aangifte van de nalatenschap reeds verkocht.
- * de zolder: 1 koffer, 1 weegschaal, 1 maatbeker, flessen, spades en 6 hectoliter rogge.
- * de kelder: 1 watermolen, 2 vaten, 4 aardenerken borden.
- * de stallen: 2 koeien, met een mestvaalt op het binnenhof.
- * het binnenhof: hakhoutstapel, enkele bussels stro, bijenkorven, 1 kruiwagen, 1 repel.
- * de schuur: 2 ladders, onverwerkt vlas, 1 vat, hakhout, enkele staken, aardappelen. Daarnaast nog opgeslagen: 1 kleine watermolen, 1 wagen, 1 spade, manden, harken en dorsvlegels, 3 deksels.

Daarnaast bestond het erf nog uit een aaneengesloten stuk akkerland van 0,73 hectare, waarop een pachtrecht rustte. Deze achterstallige inkomsten gingen nu naar de erfgenamen. Tijdens haar leven inde Anne Vioen tevens het pachtrecht op een akkerland met een oppervlakte van 1,63 hectare. De landbouwster bezat op het moment van overlijden heel wat baar geld. Dankzij enkele 'actieve schulden' hadden de erfgenamen nog geld te goed uit twee obligaties en een hypotheaire rente. Maar ze had haar nazaten ook belast met 'passieve schulden': begrafenis kosten en een openstaand loon voor de dienstmeid.

Dat maakte deze rekening: na aftrek van 209,13 gulden passiva, bleef van de 1.289,91 gulden activa nog een netto som over van 1.080,78 gulden. De goederen konden worden verdeeld en de som werd door de registratieontvanger belast met een successierecht, te betalen door de erfgenamen: twee broers, haar zus en een nicht uit Sint-Gillis-Waas. Weduwnaar Gillis Dhondt bleef vruchtgebruiker van de helft van de goederen – volgens een eerder opgemaakt huwelijkscontract.

Peilen naar welvaart

De totale vastgoedwaarde van 83.795,11 frank in Buysses aangifte doet vermoeden dat het gezin tot de sociale groep van bemiddelde families behoorde, zelfs voor wie de koopkracht aan het begin van de twintigste eeuw moeilijk kan inschatten. Bovendien bevatte de erfenis ook fabrieksinboedel en huisraad of

Wie de materiële cultuur van (een groot deel van) de negentiende eeuw bestudeert, kan dus best de erflaters opzoeken die hun vermogen in de zijlijn vererfden

baar geld, die voor de toenmalige belastingadministratie en de historicus helaas verborgen blijft. Daarenboven lijkt de geschatte waarde die door de registratie-ontvanger met achterhaalde kadasterinformatie werd geverifieerd, een onderschatting. De bedrijfssite in Nevele alleen al werd eind 1901 geschat op 81.927,64 frank. Elf jaar later reeds kreeg de infrastructuur een – weliswaar overgewaardeerd – gewicht mee van 132.800,00 frank: een stijging van meer dan zestig percent, die niet alleen door historische inflatie kan worden verklaard.²² Zulke beschrijvingen schetsen het welvaartspeil van een huishouden, een familiedynastie of een hele sociale groep; soms eerder vaag, maar af en toe ook heel treffend. Maar interessanter is het om verschillende aangiften met elkaar te confronteren. Het schetst een vroegere samenleving, met de verschillende vermogensverhoudingen die ze orde gaf en waarvan niet enkel de gegoede burgerij deel uitmaakte. Zo'n seriële benadering van de aangiften moet cijferreeksen opleveren, geschraagd door kwalitatieve informatie over erflater, erfgenaam, vermogen en onvermogen. Het analyseren van de honderden dossiers vergt veeleer rekenkundige dan belastingtechnische verwerking. Bij deze ontledingmethode geeft de bron slechts traag haar geheimen prijs aan de onderzoeker. Dit is te wijten aan het tijds- en arbeidsintensieve karakter van dergelijk archiefonderzoek. Nochtans liggen de onthullingen te wachten op moedige vorsers, in de archieven van de talrijke belastingkantoren uit de negentiende en twintigste eeuw. Enkele cijfers tonen de veelheid aan te doorploegen archieven aan: het registratiekantoor Beveren telt voor de periode 1818–1894 14.700 aangiften, het registratiekantoor van Hoogdele telt voor de periode 1830–1909 13.300 aangiften, het tweede registratiekantoor van Kortrijk telt voor de periode 1800/1801–1884 23.410 aangiften. Met de inhoudelijke analyse van deze tienduizenden aangiften wordt de welvaartsverdeling in het Waasland, midden- en zuidoost-West-Vlaanderen in kaart gebracht.

Het kantoor van Waarschoot bijvoorbeeld suggereert het vroege negentiende-eeuwse welvaartspeil, waar in de periode 1809–1816 zowat elke drie weken een aangifte van nalatenschap – van een overleden dorpsgenoot, die tijdens het leven over een zeker vermogen beschikte – geregistreerd werd. Ter vergelijking: de ambtenaar van burgerlijke stand turfde tijdens deze acht jaren welgeteld 1.098 overlijdens. Toevallig omvatten de 137 aangiften ook 137 woningen, het leeuwendeel betreft Waarschootse huizen.²³ Vier keer kwam een woning voor die uit tien of meer vertrekken was opgetrokken, een kwart van de erflaters beschikte over een gebouw met vijf tot zes kamers en de helft van de overledenen stelde het met vier tot vijf kamers. Bijna tien percent woonde slechts als pauper in een woonkamer. Of het was een hut opgetrokken op een inslag van de straat – 'une chaumière' – die kon verhuurd worden aan een plaatselijke wever of klompenmaker. De huisraad van de minder vermogende groepen was elementair: haardgerei, een tafel met een paar stoelen, een kafbed, een koffer, een kast. Meestal was er een weefgetouw of een spinnewiel aanwezig om in de levensbehoeften te voorzien.

22 Hoeckman, 'Perikelen rond een erfenisaangifte', 225.

23 De Vos, *De geschiedenis van Waarschoot*, 164. De Waarschootse huizen kunnen dus vergeleken worden met twee archiefstukken in het gemeentelijk archief, namelijk: de vooroorspronkelijke kadastrale aanwijzende tafel uit 1813 en het 'Denombrement der [1057] huizen' uit 1823. Verschillende sociaal-geschiedkundigen menen dat de aangiften van vóór 1818 te weinig bruikbaar zijn voor grondige analyse: tussen 1796 en 1817 betaalden erfgenamen namelijk een 'overgangsrecht na overlijden', een registratierecht op de nagelaten goederen van de overledene. Het was dus nog geen verkrijgingsbelasting (op het eigen erfdeel). Dit betekende dat er voor één overledene meerdere aangiften konden bestaan: de erfgenamen dienden ze in verschillende belastingkantoren aan te geven, naargelang het soort van erfgoed en de plaats waar het werd aangetroffen. Maar omdat de toenmalige belastingadministratie nauwelijks vrijstellingen verleende en zodoende iedereen en alle soorten goederen belaste, is het toch waardevol om deze 'Franse' aangiften ook in historisch onderzoek te verwerken (bijvoorbeeld op een inductieve manier)!

De totale geldsommen in de nalatenschapangifte vormen een goede waarde-meter voor welvaart – het stelt de onderzoeker in staat om sociale stratificaties te maken. Tussen 1809 en 1816 beschikte één op drie erfslaters op het Waarschootse platteland over een kapitaal van hoogstens 500 frank; even veel overledenen beheerden een vermogen van 2.000 frank en meer. Per zes erfslaters registreerde de belastingambtenaar een kapitaal van meer dan 5.000 frank. Tussen 1843 en 1850 – nu op het Turnhoutse platteland (337 aangiften)²⁴ – was de kapitaalspreiding bij vermogenden een stuk ongelijker: bijna zes op de tien erfslaters bezat hoogstens 800 frank; de waarde van bijna één op de tien nalatenschapkapitalen bedroeg meer dan 6.400 frank. Binnen deze groepen kunnen wetenswaardige diepteanalyses gemaakt worden. Historica Carine Desmul deed vermogensonderzoek voor industrieel Kortrijk in de tweede helft van de negentiende eeuw. Ze deelde haar studie op in twee delen: de vermogensverhoudingen bij de Kortrijkzananen met een vermogen bij overlijden van meer dan 20.000 frank, en een dieptestudie van de drieëndertig lijnwaad-handelaars die ze in de stad aantrof.²⁵ Met enig voorbehoud en op basis van een kleine steekproef onderscheidde ook Herman Balthazar professionele strata in het Gentse van 1850: ‘particulieren’, groothandelaars-fabrikanten en kleinhandelaars.²⁶ Hij deed dit aan de hand van de beroepen die in de bron zelf waren aangegeven. Het is een uitnodiging om de steekproef uit te breiden, en de beroepscategorieën verder af te lijnen en te confronteren met andere historische bronnen.

24 Schuermans, *Inleidende studie van de vermogensstructuur*, 320.

25 C. Desmul, *De ondergang van een traditioneel linnencentrum. Kortrijk in de tweede helft van de negentiende eeuw een inleidende studie met behulp van erfenaangiften* (onuitgegeven licentiaatsverhandeling Universiteit Gent 1970) deel 1, 113–149 en 150–168.

26 Balthazar, ‘Fortuins- en inkomensonderzoek (XIXe, XXe eeuw)’, 343–344. Balthazar zag hoezeer schuldenopbouw verschildte naargelang de socio-professionele groep waartoe men behoorde.

Tabel 2 – Begrafeniskosten in Antwerpen (1820–1860), volgens beroepsgroep (Belgische frank)

	Vrij beroep of rentenier	Landbouw	Ambacht	Diensten	Losse arbeid	Beroeploos	Onbekend
in 1820	554,0	260,3	255,0	232,8	104,4	265,6	344,6
in 1860	638,5	304,5	280,0	1098,8	–	607,0	159,5

Bron: J. Bekers, *Erfenaangiften als bron voor de studie van de sociale geschiedenis. Het Antwerpse in 1820 en 1860* (onuitgegeven licentiaatsverhandeling Katholieke Universiteit Leuven 1964).

Relatieve welvaart is ten slotte af te lezen uit de begrafeniskosten (tabel 2). Tussen 1820 en 1860 hielden de beroepsgroepen elkaar in balans. In de niet-gedefinieerde en de beroeploze groep waren er enkele verschuivingen, maar rekening houdend met de historische inflatie bleven de verhoudingen van de uitvaartkosten toch gelijk. Enkel voor de dienstensector, voornamelijk stedelijke handelaars, waren de begrafeniskosten verveelvoudigd. Zelfs zonder een zeer welstellende kommissionaris [sic] in fondsen – met een geschat vermogen van 77.768 frank aan vastgoed en 32.773 frank roerende goederen (en 2.416 frank aan begrafenisschuld) – bleef de gemiddelde uitvaartkost op 770 frank steken.

Verkrijgingsstrategieën bij een erfrecht ‘om de grond te breken’

In januari 1913 werd de naamloze vereniging ‘Établissements L. Buysse-Loveling’ boven de doopvont gehouden. De stichters waren broers en zus Buysse, samen met vier aangetrouwde familieleden. Cyriel Buysse, Arthur Buysse en Alice Buysse hadden hun erfdeel die hele tijd in onverdeeldheid gehouden. Om problemen bij het uit mede-eigendom treden uiteindelijk te omzeilen, hadden ze in 1913 de naamloze vereniging gesticht²⁷: want aandelen waren veel eenvoudiger te verdelen dan het vastgoed dat deze vertegenwoordigden. De immobiliën uit vaders erfenis werden integraal ondergebracht in het bedrijf; onder de dagdagelijkse leiding van Alice konden de fabrieksarbeiders van ‘L. Buysse-Loveling’ de cichoreiwortels en bieten blijven verwerken. Een

27 J. Hoekman, ‘Cyriel Buysse. Twintig jaar bestuurder van de firma Buysse-Loveling N.V. te Nevele (1913–1932)’, *Mededelingen van het Cyriel Buysse genootschap*, 18 (2002) 111–129, daar 114–115.

Rond 1885 werd de familie Buysse vermoedelijk gefotografeerd door Arthur Buysse (1864–1926). We herkennen een rokende Louis Buysse (1830–1901) naast schoonzus Virginie Loveling (1836–1923), echtgenote Pauline Loveling (1832–1909) naast zoon Cyriel Buysse (1859–1932). Linksonder zit de nog jonge dierenvriend en latere bedrijfsleidster Alice Buysse (1868–1963). Bron: Liberaal archief Gent, fotoverzameling 'Buysse-Verschoore'.

inventieve maar late regeling bij gebrek aan een degelijke vermogensplanning van vader Louis Buysse. Zogenaamde delingen kwamen in het verleden vaker voor (tabel 3). De verhouding van het aantal erfenisovergangen en het aantal modale vastgoedtransacties op de Gentse immobiliënmarkten was twee op drie.²⁸ De delingen die na nalatenschapverkrijgingen plaats vonden, maakten één van de acht vastgoedtransacties uit. In Zeveneken steeg het aantal zelfs tot 15 percent van alle transacties.

Tabel 3 – Vastgoedtransacties in het arrondissement Gent (1845–1859)

	Aantal aangiften	Jaarlijks gemiddelde	Aantal transacties	Delingen (in %) t.o.v. transacties
Eke	189	12,6	341	12,3
Sint-Martens-Latem	199	13,3	334	12,9
Zaffelare	576	38,4	963	12,9
Zeveneken	387	25,8	660	14,7

Bronnen: Rijksarchief Gent, *Archief van het kantoor der registratie van Kruishoutem (1796–1969)*, nr. 35–53; Rijksarchief Gent, *Archief van het vijfde kantoor der registratie van Gent (1808–1869)*, nr. 54–72; Rijksarchief Gent, *Archief van het kantoor der burgerlijke akten en het kantoor der successierechten van Gent (1796–1940)*, nr. 30–62. Bij de Zevenekse en de Zaffelaarse aangiften staken respectievelijk 3 en 7 schenkingen.

De veelheid aan delingen in de negentiende eeuw wijst onder meer op een karige interesse om vóór het levenseinde aan erfrechtplanning te doen. Toch werd het erfrecht in België traditioneel volgens het egalitair stelsel geregeld: elk kind kreeg een gelijk erfdeel. Deze modus operandi was reeds wijdverspreid in de vroegmoderne Zuidelijke Nederlanden, en werd geüniformeerd door de Franse republikeinse wetgeving.²⁹ De regels over het erfrecht in het Burgerlijke Wetboek vormden een 'machine à hacher le sol': tijdens de Franse revolutiejaren zou het

28 Vaak woonden de erflaters in het dorp zelf: 44 percent in Sint-Martens-Latem, 52 percent in Zaffelare, 56 percent in Zeveneken.

29 E. Wolf, *Peasants* (New Jersey 1966) 73–77; A. Verhulst, *Précis d'histoire rurale de la Belgique* (Brussel 1990). Paul Lamartine Yates stelde dat '[i]n Belgium the old-established custom is to divide the property equally among the children, and the Napoleonic code no more than dotted the i's and crossed the t's of the established tradition': geciteerd in E. Vanhaute, 'Ricardo in Flanders. Landlords and tenants in Flemish agriculture in the 18th and 19th centuries', in: B. van Bavel & P. Hoppenbrouwers (red.), *Landholding and land transfer in the North Sea area (late Middle Ages–19th century)* (Turnhout 2004) 67–85, daar 80.

Het personeel van de fabriek Buysse-Loveling rond de eeuwwisseling. Bron: Liberaal archief Gent, fotoverzameling 'Buysse-Verschoore'.

de macht van de grondadel breken, ten voordele van de kleine boerenstand. Deze kleine boeren kwamen echter zelf in de onderdrukking door het steeds meer versnipperende areaal. Elke generatie weer dienden de keuterboeren opnieuw te beginnen met de uitbouw van een eigen doening. De Britse antropoloog John Berger beschreef deze boer en zijn cyclische levenshouding heel treffend: '[w]at hij zich ten doel stelt is het overdragen van de (in vergelijking tot wat hij heeft geërfd zo mogelijk beter gewaarborgde) middelen om te overleven aan zijn kinderen. Zijn idealen liggen in het verleden; verplichtingen heeft hij aan de toekomst, een toekomst die hij zelf niet mee zal maken. Na zijn dood gaat hij niet over naar de toekomst – zijn notie van onsterfelijkheid is anders: hij keert terug naar het verleden.'³⁰ Door de versnippering geraakte het grondbezit in eigendom in de verdrukking. Deze tendens ving aan vanaf het midden van de zeventiende eeuw en vele kleine eigendommen gingen ten onder in het tweede kwart van de negentiende eeuw. Dit bleek een saturatiepunt.³¹ Historicus Eric Vanhaute becijferde de eigendomsverbrokkeling in zijn vermaarde artikel over het grondbezit in negentiende-eeuws Vlaanderen.³² In Oost-Vlaanderen bijvoorbeeld zag hij het aantal huishoudens met (een deel van hun) uitbating in eigendom slinken van 50 percent in 1845 naar 41 percent in 1895.

Hoe klein de belastingaanslag ook was, toch diende de erfbelasting steeds te worden betaald. In het meest nadelige geval maakte de keuter zijn erfdeel te gelde

Niet alleen het erfrecht maar ook de erfbelasting zelf werd op de korrel genomen. Reeds in 1837 vestigde Joseph Ferdinand Toussaint de aandacht op de winsten van kleine boereneigendommen die om de vijftienvintig jaar haast integraal naar de schatkist vloeiden. Dus zowat elke generatie. De open brief van deze (utopisch-)socialistische denker werd reeds in Vanhoutes 'Chacun est propriétaire ou espère le devenir' tegen het licht gehouden.³³ Toussaints inschatting is vooralsnog moeilijk te toetsen. Hoe klein de belastingaanslag ook was, toch diende de erfbelasting steeds te worden betaald. In het meest nadelige geval maakte de keuter zijn erfdeel te gelde. De tendens tot verbrokkeling en de last van de erfbelasting werden zelden zo herkenbaar en beknopt geïllustreerd door een tijdgenoot als door Emiel Vliebergh, jurist en professor aan de in 1892 gestichte Leuvense 'School voor Politieke en Sociale Wetenschappen'.³⁴ 'Het getal eigenbeërfd boeren vermindert. Ons erfenisstelsel is hiervan de groote oorzaak. Gewoonlijk laat de landbouwer-eigenaar niets anders na dan zijn winning. De gelijke verdeling in natuur, onder al de kinderen, kan niet gebeuren: de winning wordt dus te koop gesteld, of overgenomen door één der erfgenamen, die zich dan bovenmate in de schuld steekt om het deel van broeders en zusters uit te betalen.' Deze sociale lasten hebben de landbouwersmentaliteit tot vandaag gekneed. Het blijft een taaie levenswijze om slechts één generatie verder te denken; om de kleinkinderen moeten de ouders zich maar bekommeren. Bovendien leeft ook een bewuste erfplanning verder: het streven van boerenhuishoudens naar een eenkindgezin was in de twintigste eeuw in opmars.

30 J. Berger, *Het varken aarde* (Amsterdam 1990) 226–227.

31 E. De Laveleye, 'The land system of Belgium and Holland', in: J. Webb Probyn (red.), *Systems of land tenure in various countries* (Londen-Parijs-New York 1881) 197–242, daar 228 (oorspronkelijke tekst uit eind jaren 1860); E. Vanhaute, 'Ricardo in Flanders', 80: 'As Seebohm Rowntree put it: 'Naturellement, la loi belge, qui prescrit la division des propriétés entre les enfants au décès (sic) du propriétaire, tend à l'occasionner un morcellement excessif du sol'.

32 E. Vanhaute, 'Chacun est propriétaire ou espère le devenir. Het grondbezit in Vlaanderen, begin 19de-begin 20ste eeuw', *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 26 (1996) 105–131, daar 114.

33 Vanhaute, 'Chacun est propriétaire ou espère le devenir', 105–131.

34 E. Vliebergh, 'De landbouw en de landelijke bevolking in België sedert 1830', *Dietsche Warande en Belfort*, 6:12 (1905) 409–440, daar 426.

Vermogenshiërarchieën

De aangifte van nalatenschap kan op een eerder inductieve manier bestudeerd worden, door bijvoorbeeld de verspreiding van goederen in kaart te brengen of de materiële cultuur van de vroegere samenleving te duiden. Met vroegmoderne staten van goed wordt de expansie van de aardappelteelt nagegaan of turven historici de bezitstoename van horloges en uurwerken. In de aangiften van na 1796 is een identiek onderzoek mogelijk naar de verbreiding van maïs (Turks koren). Of naar de aanwezigheid en verdere popularisering van de fiets (vélocipède). Nieuw onderzoek kan ons hierover inlichten.

De onderzoeker van de aangifte moet dus oog hebben voor de verschillende vrijstellingen, de veranderingen in de belastbare goederen en de belaste afstammingslijnen

Wie voorrang wil verlenen aan het onderzoek van vermogensverhoudingen in het verleden, moet de grotere structuren van bezit en onvermogen kaderen en kan hierin de regionale verscheidenheid aan het licht brengen. Samen met de analyse van hele reeksen nalatenschapaangiften, is er een grote dosis bronnenkritiek nodig. De sociale historicus loopt het gevaar zich te verliezen in het doolhof van de fiscaaltechnische details. Toch is het noodzakelijk om deze details te kennen en zich op die manier rekenschap te geven van wat de vermogensbronnen voor de onderzoeker verborgen houden. 'Om een verkeerde interpretatie te voorkomen dient men voorafgaandelijk de opeenvolgende wetten ter zake te kennen', merkte historicus Jan Buntinx hierover op.³⁵ De historische studie naar bezitsverhoudingen werd leven ingeblazen door onder meer het pionierswerk van de Franse historica Adeline Daumard. Haar onderzoeksresultaten gepuurd uit duizenden erfenisaangiften werden meermaals kritisch geannoteerd en bijgestuurd. Toch blijven haar cijferreeksen over Parijs gegeerd in recent bezitsonderzoek: het zijn niet toevallig haar gegevens die de econoom Thomas Piketty dankbaar gebruikt in zijn veelbesproken *Le capital au XXIe siècle*.³⁶ Meer nog dan de fel gehekkelde onderzoeksmethode van de Franse erfenisaangifte was het de Belgische aangifte van nalatenschap die door opeenvolgende belastingwetgeving werd bijgestuurd. De onderzoeker van de aangifte moet dus oog hebben voor de verschillende vrijstellingen, de veranderingen in de belastbare goederen en de belaste afstammingslijnen. Het is daarenboven aangewezen om per teljaar een inschatting te maken van de grootte van de onderzoeksgroep: bij voorkeur verzamelt de sociale geschiedkundige de bevolkingsaantallen, de sterftcijfers en desgevallend de samenstelling van de bevolking volgens leeftijdsgroep. Slechts op deze manier kunnen de vermogensverhoudingen binnen de hele negentiende- en twintigste-eeuwse Belgische samenleving doorgrond worden.

Het optekenen van het historische bezit van veelvermogenden (rijk) tegenover weinig bezittenden (arm) levert stof op om een inschatting van de sociale en economische ongelijkheid in het verleden te maken – zoals de studies van de Italiaanse historicus Guido Alfani of de Franse econoom Thomas Piketty aantonen. Aan de hand van een kleine steekproef is dezelfde bezitsconcentratie

35 J. Buntinx, 'Dode archieven spiegels van levende instellingen', *Bronnen voor de geschiedenis van de instellingen in België. Handelingen van het colloquium te Brussel, 15–18 IV 1975* (Brussel 1977) 31. De krijtlijnen zijn te vinden in de onderzoeksgids P. De Reu, *De erfenisaangifte. Broncommentaar* (Brussel 2011).

36 Over het werk van Adeline Daumard schreef Thomas Piketty: ' [I]l apparaît clairement que ces chercheurs ont dû faire face à d'importantes difficultés matérielles pour collecter et traiter leurs données. Ces complications d'ordre technique absorbent souvent une bonne part de leur énergie et semblent parfois prendre le pas sur l'analyse et l'interprétation, d'autant plus que ces difficultés limitent considérablement les comparaisons internationales et temporelles envisageables. Dans une large mesure, il est beaucoup plus facile d'étudier l'histoire de la répartition des richesses aujourd'hui que par le passé. Le présent livre reflète en grande partie cette évolution des conditions de travail du chercheur. T. Piketty, *Le capital au XXIe siècle* (Paris 2013) Inleiding. Hij schreef specifiek over vererving in T. Piketty, *On the long-run evolution of inheritance. France, 1820–2050* (Paris 2010).

af te lezen in de top tien percent van de erfslaters in Antwerpen als in Parijs. Zij bezaten er het vastgoed in de stad (tabel 4).

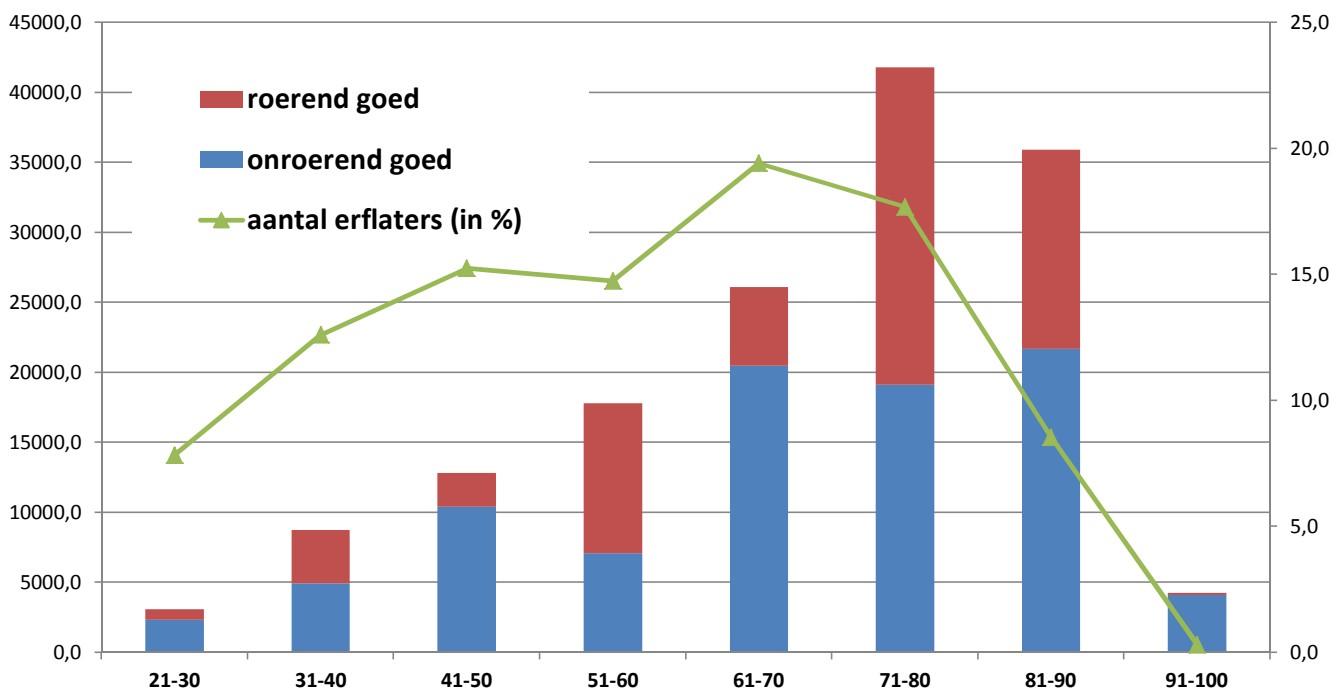
Tabel 4 – Stedelijke vermogensconcentratie bij het overlijden, in Antwerpen en Parijs (1820–1860)

	Antwerpen		Parijs	
	Top 1%	Top 10%	Top 1%	Top 10%
in 1820	25,9	96,1	57,3	97,6
in 1860	43,3	96,0	51,0	96,9

Bronnen: eigen berekeningen op basis van J. Bekers, *Erfenisaangiften als bron voor de studie van de sociale geschiedenis. Het Antwerpse in 1820 en 1860* (onuitgegeven licentiaatsverhandeling Katholieke Universiteit Leuven 1964) 78–79 en 122–124; T. Piketty, G. Postel-Vinay & J. Rosenthal, 'Wealth Concentration in a Developing Economy. Paris and France, 1807–1994', *The American Economic Review* 96.1 (2006) 243.

De gegevens over het vermogen van de rijkste inwoners zijn veelzeggender. Aan het begin van de negentiende eeuw was het bezit veel ongelijker verdeeld in De Franse hoofdstad dan in Antwerpen. Een toplaag in Parijs beheerde haast zestig percent van het vastgoed, terwijl een even grote groep in de Vlaamse havenstad een kwart van het vermogen in handen hield. Vier decennia later bleef de ongelijkheid groter in Parijs, maar de verschillen waren uitgevlakt. De Parijse bezitsconcentratie was zelfs afgenomen en Antwerpen had ondertussen een sterke inhaalbeweging gemaakt.

Grafiek 2 – Gemiddelde waarde van een Antwerpse erfenis in Belgische frank (1820–1860), per leeftijdsgroep

Bron: J. Bekers, *Erfenisaangiften als bron voor de studie van de sociale geschiedenis. Het Antwerpse in 1820 en 1860* (onuitgegeven licentiaatsverhandeling Katholieke Universiteit Leuven 1964). In deze grafiek worden enkel de activa verrekend.

Een detailbeeld volgens leeftijdsgroepen toont hoe tijdens deze periode de vermogensaccumulatie doorheen de levenswandel bleef stijgen (grafiek 2). Van een afbouw van bezit in het voordeel van de volgende generaties was er vóór het overlijden amper sprake. Bejaarde Antwerpenaren vergaarden wel veel meer roerend kapitaal.

De passiva verrekend met de activa bieden een nauwkeuriger beeld van de bezitsverhoudingen. De schuldenlast was na vier decennia eveneens hoger geworden. Even opvallend is het feit dat ook het vastgoed in de nalatenschappen vaker met hypotheek was verzwaard.³⁷ Net zoals voor Gentse industriëlen in 1850, werden in 1820 en 1860 enkele sterfhuizen van Antwerpenaars afgesloten met rode cijfers. Deze schuldenlast werd uiteraard afgewenteld op de volgende generatie. De erfgenamen moesten deze sociale last door het erfrecht torsen. Ook in 1820 dienden erfgenamen 82 aangiften van Beverenaars in – waaronder 49 zogenaamde negatieve aangiften en 19 boedelbeschrijvingen met enkel actief of een netto-totaalbedrag onder de 300 gulden.³⁸ 14 aangiften van kleine en grote bezitters bevatten schulden, gaande van 1,1 procent tot maar liefst 96,3 procent van de waarde van de activa. Gemiddeld bedroegen de passiva er dertig procent van de baten.

Plaatselijk ondernemer Louis Buysse poseert voor de fotograaf. Bron: Liberaal archief Gent, fotoverzameling 'Buysse-Verschoore'.

37 Bekers, *Erfenisaangiften als bron voor de studie van de sociale geschiedenis*, 130.

38 Op basis van Rijksarchief Gent, *Archief van het kantoor der registratie van Beveren (1796–1965)*, nr. 202–204; J. Smessaert, *Geschiedenis van volk en land van Beveren, deel 3. Bevolkingsevolutie en bevolkingsstructuren* (Beveren 1986) 487–488 en 173–174.

Besluit

De aangifte van nalatenschap leent zich tot het uitstippelen van een erg gedetailleerd vermogensonderzoek voor het België van de negentiende en twintigste eeuw. De informatie uit individuele aangiften werpt een interessante blik op enkele personen, een familienetwerk of -dynastie. Deze ogenschijnlijk doffe belastingbron licht de geïnteresseerde niet alleen in over het familiepatrimonium van de Buysse, maar hint tevens naar de relaties tussen de verschillende gezinsleden en het beheer van het bedrijf. De onderzoeksresultaten van een aaneengesloten reeks aangiften bieden eveneens verfrissende perspectieven. Dit artikel richtte de blik op enkele steden en gemeenten in Oost-Vlaanderen en Antwerpen. Bij de verwerking van zo'n massa aan gegevens is een grondige kennis van de (wijzigende) vorm en inhoud van de aangifte noodzakelijk. Maar de onderzoeksmogelijkheden tonen aan dat deze inspanning op zijn minst 'batig' is. Deze bijdrage botste terloops op verhalen van erfregeling en vermogensplanning, kredietrelaties en schuldenopbouw, de plaats van roerende goederen in de bezitsgeschiedenis, de leeftijdsgebonden vermogensaccumulatie of de regionale verschillen tussen stad en platteland. Historisch bezitsonderzoek op basis van de nalatenschapaangiften – een tot nog toe verstomd onderzoeksdomein – kan ons beslist veel meer inzichten opleveren over vermogen, onvermogen, erfaters, erfgenamen.

Beredeneerde bibliografie

België hinkt achterop in de studie naar historische vermogensverhoudingen voor de negentiende en de twintigste eeuw. De redenen voor dit verstomde onderzoeksdomein zijn vaak voor de hand liggend – zoals het technische karakter van de bron zelf, de veelheid aan te doorploegen gegevens, de veelmazige zoekstrategie of een zekere impopulariteit van kwantitatieve geschiedenis. Nochtans had het onderzoek een goede ambassadeur met H. Balthazar, 'Fortuins- en inkomensonderzoek (XIXe, XXe eeuw). Een kritische status questionis', *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 84 (1971). Deze kritische doorlichting blijft een stevig fundament, evenals de tweede herwerkte en aangevulde uitgave van H. Balthazar, J. De Belder, J. Hannes & J. Verhelst, *Bronnen voor de sociale geschiedenis van de XIX^{de} eeuw (1794–1914)* (Leuven 1965) van pagina 50 tot 55. Handiger in en completer voor het gebruik van de bron is echter P. De Reu, *De erfensaangifte. Broncommentaar* (Brussel 2011), dat ook verschillende archiefverwijzingen en zoekstrategieën aanreikt.³⁹ De onderzoeksresultaten blijven schaars – als we voorbijgaan aan de analyse van fiscale statistieken op geaggregeerd niveau, zoals verricht door onder meer Juul Hannes.⁴⁰ De weinige voorbeelden reiken toch heel verfrissende benaderingen aan. Rita Mertens bijvoorbeeld ging in een verkennend onderzoek na uit welke 'familievermogens' nieuwe kloosterzusters werden gerekruteerd door de verschillende orden en gemeenschappen: R. Mertens, 'Vrouwelijke religieuze roeping tussen 1803 en 1955. Casus: de congregatie van Zomergem en de Zomergemse vrouwelijke religieuzen', *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 10:3/4 (1978) 419–479.

Het buitenlands onderzoek is beter gestoffeerd. Voor Frankrijk volstaat het om de naam van Adeline Daumard te vernoemen, die een halve eeuw onderzoek verrichtte naar Parijse vermogensverhoudingen en een hele generatie sociale historici inspireerde. Het is niet verwonderlijk dat de studie van bezit zich heel snel op de sociale groep van de elite richtte. Voor Engeland kennen we onder meer de bijdrage van F. Thompson, 'Life after death. How successful nineteenth-century businessmen disposed of their fortunes', *Economic history review*, 43:1 (1990) 40–69. De Nederlandse bourgeoisie is beschreven door B. de Vries, 'Amsterdamse vermogens en vermogensbezitters, 1855–1875', *A.A.G.-Bijdragen*, 12 (1986) 199–216 en Jaap Moes. Laatstgenoemde schreef het knappe artikel J. Moes, 'De voltooide fortuinen van Leidse textielabrikanten aan het einde van de negentiende eeuw', *Textielhistorische Bijdragen*, 36 (1996) 97–123. Recenter is zijn monografie J. Moes, *Onder aristocraten. Over hegemonie, welstand en aanzien van adel, patriciaat en andere notabelen in Nederland, 1848–1914* (Hilversum 2012). Pagina's 52 en 53 gaan dieper in op het gevoerde onderzoek en het bronnenmateriaal.

39 Ook de kritische besprekingen van de Nederlandse 'memories van successie' kunnen een welgekomen hulp zijn: N. Bos, 'De memories van successie. Een veelbelovende bron voor veelsoortig onderzoek', *Spiegel Historiae*, 24 (1989) 120–126, daar 124 e.v.; R. Hol, 'De memorie van successie. Aspecten van de erfensaangifte in de 19de en begin 20ste eeuw', *De Nederlandsche Leeuw*, 121:9/12 (2004) 288–299.

40 J. Hannes, *De mythe van de omgekeerde transfers. Fiscale prestaties van Vlaanderen, Wallonië en Brabant, 1832–1912* (Roeselare 2007) 8–12. Voor Nederland blijft N. Wilterdink, *Vermogensverhoudingen in Nederland. Ontwikkelingen sinds de negentiende eeuw* (Amsterdam 1984) bijzonder inspiratievol.

Biografie

Pieter De Reu (*1985) werkte vijf jaar als onderzoeker in het Rijksarchief Beveren en het Rijksarchief Gent, vooraleer hij eind 2012 aan de slag ging binnen de vakgroep Geschiedenis van de Universiteit Gent. Daar bereidt hij zijn doctoraatsstudie over de uitbouw van de moderne Belgische fiscale staat voor (periode 1830–1914), gefinancierd door FWO-Vlaanderen. Hij publiceerde eerder over het Belgische belastingverleden, de wordingsgeschiedenis van de fiscus en de archiefvorming binnen de belastingadministraties. Verdere interesses zijn plattelands- en landbouwgeschiedenis, industriële geschiedenis en de studie van eigendomsstructuren doorheen de achttiende tot de twintigste eeuw (Pieter.DeReu@UGent.be).

• Loterie van Sint Joris ^{gulde} binnen •

Ennelijch sij eenē ygheliken Dat bi Octrope van onsen alre ghenadichste heere den Coninc van Spaengien 7 meesters/Decpenē/Kentmeesters en Raede vander Stadt vā Mechelen Ten profyte van sint Joris gulde binnen 7 binnen der seluer Stadt een Loterie daer inne dat te winnen sijn vele schone en rickelijcke prijlen vā siluere alsoe h 7 Jnden yerster: soe wordt te winnē inde selue loterie voerden hoochsten en meesten prijs: twee rijckelijke siluere 9 twaelf scalen: en rij. croesen met voeten: twee scoone soutvaten: en rij. leyelen wegheude al tsamen

Zilveren lepels in het zestiende- eeuwse Mechelen

Luxueus eetgerei, of betekenisvolle gedinckenisse?

Kim Overlaet en Inneke Baatsen

Inleiding

In oktober van het jaar 1520 organiseerde de Sint-Jorisgilde te Mechelen een loterij. De fraaie uitnodiging voor het evenement verkondigde trots hoe alle deelnemers *vele schone ende rijckelijcke prijzen van silvere* konden winnen, zoals zilveren schalen, bekers en lepels (afbeelding links).¹ In de weken voorafgaand aan de trekking konden potentiële deelnemers de prijzen al gaan bewonderen in het stadhuis. Deze loterij was geenszins uniek in haar soort. Vanaf de vroege vijftiende eeuw organiseerden talrijke publieke organisaties en instanties regelmatig loterijen om op die manier geld in te zamelen voor uiteenlopende projecten, zoals de bouw van een kapel of de aanleg van een kanaal.² Vanaf het einde van de vijftiende eeuw werden *prijzen van silvere* het populairst. Zelfs minder fortuinlijke deelnemers kregen vaak een zilveren lepel als troostprijz. Terwijl het oordeel over de esthetische waarde van deze lepels en andere zilveren objecten aan de participanten zelf werd overgelaten, bestond over de economische waarde geen enkele twijfel. Uitnodigingen voor loterijen vermeldden vanaf deze periode steevast ook het gewicht en de geldwaarde van prijzen in zilver.³

Het is daarom niet zo verwonderlijk dat in studies over de materiële cultuur in Noordwest-Europa vaak de financiële waarde van zilveren objecten wordt benadrukt. Investerings in zilver behielden immers in economisch onzekere tijden hun intrinsieke waarde.⁴ Socio-economische historici hebben dan ook terecht veel aandacht besteed aan het gebruik van zilveren objecten als alternatief ruil- of betaalmiddel.⁵ Vanwege hun verzekerde ruilwaarde konden zilveren objecten als een spaarboekje functioneren, en niet zelden werden zij daarom op een veilige plaats bewaard. Zo werd het de lezers van het veertiende-eeuwse *Bouc vanden Ambachten* al aangeraden om hun zilveren lepels veilig op te bergen.⁶ Het zorgvuldig wegbergen van deze kostbare kleinoden was vermoedelijk in het zestiende-eeuwse Mechelen nog steeds gebruikelijk. In een boedelinventaris uit 1574 lezen we dat de meest waardevolle exemplaren opgeborgen waren in een *cleyn viercante cofferken met eenen slote*.⁷ Anderzijds dichtten individuen hun bezittingen zelfs in de meest gecommmercialiseerde

- 1 Loterijprent van de Sint-Jorisgilde te Mechelen, 1520, anoniem.
- 2 A. Huisman en J. Koppenol, *Daer compt de lotery met trommels en trompetten! Loterijen in de Nederlanden tot 1726* (Amersfoort 1991) 21–22; W.C. Fock, 'Zilveren prijzen bij twee Leidse loterijen uit het begin van de 16de eeuw', *Leids jaarboekje*, 73 (1981) 39–40.
- 3 Fock, 'Zilveren prijzen', 40.
- 4 C. Muldrew, 'Hard food for Midas: cash and its social value in early modern England', *Past and present*, 170 (2001) 78–120; H. Nijboer, *De fatsoenering van het bestaan. Consumptie in Leeuwarden tijdens de Gouden Eeuw* (proefschrift Rijksuniversiteit Groningen) (Groningen 2007) 64.
- 5 Muldrew, 'Hard food for Midas', 113; J. Goldberg, 'The fashioning of bourgeois domesticity in later medieval England', in: J. Goldberg en M. Kowaleski (red.), *Medieval domesticity* (Cambridge 2008) 135; H. Clifford, 'A commerce with things: the value of precious metalwork in early modern England', in: M. Berg en H. Clifford (red.), *Consumers and luxury. Consumer culture in Europe, 1650–1850* (Manchester 1999) 147–168.
- 6 'Maer die silverine lepelen leit men in vele sekerre steden': Gessler, *Het Brugsche livre des mestiers en zijn navolgingen* (Brugge 1894) 9.
- 7 Stadsarchief Mechelen (later afgekort als SAM), Notariaatsarchief van Thielens, nr. 1701, folio 54v (20/11/1574).

Foto links: Loterijprent van de Sint-Jorisgilde te Mechelen, 1520, anoniem 1519–1520. De kaart maakt deel uit van de collectie van het Rijksprentenkabinet te Rotterdam RP-P-OB-78.418. © Stadsarchief Mechelen – www.beeldbank-mechelen.be

samenlevingen natuurlijk ook een meer dan louter economische (ruil)waarde toe.⁸ Antropologen spreken in dit opzicht over de verschillende waardencircuits waarbinnen objecten kunnen circuleren als symbolische, emotionele 'gift' of als inwisselbare economische 'waar'.⁹

De grote sociale en culturele waarde die zilverwerk kon hebben, wordt alvast mooi verbeeld op laatmiddeleeuwse en vroegmoderne schilderijen. Deze geven treffend weer hoe massief zilveren vaatwerk bij belangrijke gelegenheden werd geëtaleerd op een *tresoor*.¹⁰ Op deze manier kon het huishouden natuurlijk pronken met persoonlijke welvaart en indruk maken op gasten.¹¹ Zilveren voorwerpen symboliseerden immers de sociale status en levensstandaard van hun eigenaars.¹² Zo bejubelde Albrecht Dürer het zilveren eetservies dat hem in het jaar 1520 werd voorgeschoteld tijdens een gastmaal aangeboden door de Antwerpse Sint-Lucasgilde.¹³ In superlatieven beschreef de Nurembergse schilder de respectabiliteit en culturele status die hij de Antwerpse schilders toedichtte – een evaluatie die zonder twijfel ook beïnvloed werd door het zilverwerk waarvan hij gebruik had mogen maken. Hoewel de eefunctie van zilveren lepels voor zich lijkt te spreken, maakten zij dus niet vanzelfsprekend deel uit van het *dagelijkse* eet- en tafelgerei. Anderzijds behoorden zilveren lepels in vergelijking met het grotere massieve tafelzilver evenmin noodzakelijk tot de categorie der huishoudelijke pronkstukken. De kleine afmetingen en vormelijke kenmerken maakten dit tafelgerei immers niet geschikt als toonobject op het *tresoor*. Toch leende de zilveren lepel zich net door zijn bescheidenheid vermoedelijk veel beter tot de functie van een erfstuk dan het veel kostbaarder en massiever tafelzilver.¹⁴

Een micro-studie over de omgang met zilveren lepels is bijgevolg een bijzonder interessante casus om te bestuderen hoe waardevol het materiële erfgoed in het verleden was, of kon zijn. Om die reden functioneren deze specifieke voorwerpen als rode draad in de door ons uitgevoerde analyse van testamenten en boedelinventarissen uit het zestiende-eeuwse Mechelen. Het discours dat in deze bronnen gehanteerd wordt, kan ons immers heel wat bijleren over de manier waarop stedelingen ook sociaal-culturele, functionele en emotionele waarde hechtten aan specifieke voorwerpen.¹⁵ Uit de analyse die volgt zal bovenal blijken dat zilveren lepels prachtig illustreren hoe toch wel zeer specifieke voorwerpen (tegelijktijd) op allerlei manieren gevaloriseerd en gebruikt konden worden, en als erfstukken konden worden gekoesterd door verschillende generaties.

Zilveren lepels in historische bronnen

Voor de vroegmoderne periode zijn boedelinventarissen en testamenten de twee bronnen bij uitstek om inzicht te verwerven in de gelaagde betekenis van zilveren lepels. Op de keper beschouwd heeft elk van beide brontypen evenwel bepaalde blinde vlekken waarmee we rekening moeten houden. Zo werden na een intestaat overlijden alle bezittingen van een overledene die kinderen naliet zorgvuldig genoteerd en geschat door klerken, die verder geen emotionele band hadden met de overledene of diens bezit.¹⁶ Daardoor geven boedelinventarissen meestal wel een volledig beeld van de financiële waarde van de materiële bezittingen van een huishouden, maar bieden zij weinig informatie over de emotionele of sociaal-culturele betekenis van de betrokken objecten.¹⁷ Testamenten bieden daarentegen géén exhaustief beeld van de bezittingen van een huishouden. Ze bespreken enkel die goederen die door de testateur werden geselecteerd als erfstukken.¹⁸ Testamenten zijn in vergelijking met boedelinventarissen dan ook veel meer 'individuele' en daardoor ook 'emotioneel beladen' documenten, waarin de *bezitters* van bepaalde voorwerpen zelf aan het woord zijn. Door hun keuzes voor bepaalde begunstigen kunnen

- 8 Zie bijvoorbeeld: L. Syson en D. Thornton, *Objects of virtue: art in renaissance Italy* (Los Angeles 2001); T. Hamling en C. Richardson, *Everyday objects. Medieval and early modern material culture and its meanings* (Farnham 2010); S. Cohn, 'Renaissance attachment to things: material culture in last wills and testaments', *The economic history review*, 65:3 (2012) 984–1004; M.C. Howell, *Commerce before capitalism in Europe, 1300–1600* (Cambridge 2010).
- 9 Voor een uitvoerige discussie hierover, zie: B. De Munck, 'Menselijke kwaliteiten. Commodificering en de 'Material Turn' in historisch en antropologisch perspectief' in: M. De Koster e.a. (red.) *Werken aan de stad. Stedelijke actoren en structuren in de Zuidelijke Nederlanden 1500–1900. Liber Alumnorum Catharina Lis en Hugo Soly* (Brussel 2011) 47–65.
- 10 Een *tresoor* was een soort van buffetkast waarop de kostbare bezittingen van een huishouden konden worden uitgesteld.
- 11 Omtrent het gebruik van schilderijen in historisch onderzoek naar materiële cultuur zie: L. Syson, 'Representing domestic interiors', in: M. Ajmar-Wollheim en F. Dennis (red.), *At home in Renaissance Italy* (Londen 2006) 85–101; M. Corbeau, 'Pronken en koken. Beeld en realiteit van keukens in het vroegmoderne Hollandse binnenhuis', *Volkskundig Bulletin*, 19:3 (1993) 354–379.
- 12 P. Allerston, 'Consuming problems: worldly goods in renaissance Venice', in: M. O'Malley en E. Welch (red.), *The material renaissance* (Manchester 2007) 28–29.
- 13 J.-A. Goris en G. Martier (vert.), *Le journal de voyage d'Albert Dürer dans les Anciens Pays-Bas* (Brussel 1970) 58.
- 14 Voor een soortgelijke bevinding zie K. Staples, *Daughters of London. Inheriting opportunity in the late Middle Ages* (Leiden 2011) 135–136.
- 15 Een mooie vergelijkende analyse van de retoriek van testateurs werd uitgevoerd door Kate Staples: Staples, *Daughters of London*.
- 16 Men spreekt van een *intestaat overlijden* wanneer de overledene geen testament nagelaten heeft.
- 17 H. van Koolbergen, 'Ontwikkelingen in het boedelinventarissenonderzoek', *Volkskundig Bulletin*, 13 (1987) 250–259; J. ter Molen e.a., *Huisraad van een molenaarsweduwe. Gebruiksvoorwerpen uit een 16de-eeuwse boedelinventaris* (Rotterdam 1986); B. Blondé, 'Toe-eigening en de taal der dingen. Vraag- en uitroepetekens bij een stimulerend cultuurhistorisch concept in het onderzoek naar de materiële cultuur', *Volkskunde*, 104 (2003) 159–173.
- 18 M.C. Howell, 'Fixing movables: gifts by testament in late medieval Douai', *Past and present*, 150 (1996) 5–10; Orlin, 'Empty vessels', in: Hamling en Richardson, *Everyday objects*, 01; G. Heley, *The material culture of the tradesmen of Newcastle upon Tyne, 1545–1642. The Durham probate record evidence* (Oxford 2009); J. Hinton, 'By sale, by gift: aspects of the resale and bequest of goods in late-sixteenth-century Venice', *Journal of design history*, 15:4 (2002) 245–262, daar: 247–254; Cohn, 'Renaissance attachment to things', 996–997.

L'ameur de fiant et tenu le moy d'...
 faorte huss^{re} d'armes vif du loy me f...
 et soy grand roussel le malines et p...
 et p... huss^{re} huss^{re} pour pour mes ad...
 de b... h... et le malin de d...
 v... d... et le rou... h...
 porte d... de h... porte de r...
 de la r... de f... et h... Et ne
 et vertu de port... d... a moy de...
 et m... une d... de p... rou...
 luy roussel et une d... no... p...
 d... et d... d... d... d...
 m... de d... de d... d...
 d... d... d... d...

Principes sur l'annuaire

Item une p... d... d...	1	611
Item une p... d... d...	1	11
Item une p... d... d...	1	11
Item une p... d... d...	1	26
Item une p... d... d...	1	27
Item trois p... d... d...	1	21
Item une p... d... d...	1	3
Item une p... d... d...	1	45
Item une p... d... d...	1	1
Item deux p... d... d...	1	22
Item une p... d... d...	1	11
Item une p... d... d...	1	1
Item une p... d... d...	1	3
Item une p... d... d...	1	11
Item une p... d... d...	1	15
Item une p... d... d...	1	1
Item une p... d... d...	1	4

testamenten iets zeggen over de emotionele en symbolische waarde die specifieke voorwerpen voor de betrokken testateurs (en begunstigden) hadden. De compatibiliteit van beide brontypen indachtig is het betreuenswaardig dat een analyse van boedelinventarissen zelden wordt gecombineerd met een analyse van testamenten. In deze studie kiezen we dan ook bewust voor een complementaire aanpak om inzicht te verwerven in de gelaagde en meervoudige betekenissen van zilveren lepels in het zestiende-eeuwse Mechelen.¹⁹

De compatibiliteit van beide brontypen indachtig is het betreuenswaardig dat een analyse van boedelinventarissen zelden wordt gecombineerd met een analyse van testamenten

De Dijlestad herbergt één van de rijkste archieven voor de middeleeuwse en vroegmoderne Lage Landen, waardoor we beide brontypen voor eenzelfde steekproefperiode naast elkaar kunnen leggen. Boedelinventarissen laten toe om van kamer tot kamer de materiële cultuur van de zestiende-eeuwse Mechelse huishoudens te reconstrueren, waardoor we de zilveren lepels vaak ruimtelijk kunnen situeren. Maar ook de testamenten die in deze periode door Mechelaars werden nagelaten, blijken erg geschikt voor een studie van de manier waarop stedelingen omgingen met hun materieel bezit. De testamentaire vrijheid was in de Dijlestad immers veel groter dan in andere Brabantse en Vlaamse steden. In Vlaanderen mocht men per testament immers maar een derde van het bezit verdelen onder erfgenamen buiten de familiale kring, terwijl Mechelaars hun hele bezit per testament mochten wegschenken en hun begunstigden vrij mochten kiezen.²⁰ Dankzij eerder onderzoek konden we gebruik maken van een databank met 423 testamenten voor de periode 1532–1591²¹ en 119 boedelinventarissen voor de periode 1539–1600. Omdat deze analyse zich beperkt tot die bronnen waarin zilverwerk wordt vermeld, verfijnden we het corpus tot 20 testamenten en 34 boedelinventarissen.²² Het gaat om erg kleine steekproeven maar toch mag de representativiteit ervan in onze ogen niet onderschat worden. Zilveren objecten bleven in de vroegmoderne periode luxeproducten die enkel de meer gegoeden en rijken zich konden veroorloven.

Het aantal huiskamers dat vermeld wordt in boedelinventarissen, wordt in de literatuur doorgaans beschouwd als een relatief betrouwbare indicator voor de sociale status van het sterfhuis. De meeste stedelijke woningen telden aan het einde van de middeleeuwen immers één of twee kamers, terwijl welgestelde en rijke stedelingen grotere panden bewoonden, met meerdere rijk gemeubileerde kamers en vertrekken. Willem van Orssaghen bewoonde te Mechelen bijvoorbeeld een riant huis met elf kamers aan het begin van de Nieuwe Bruul.²³ De boedelinventaris die in het jaar 1555 na het overlijden van Daniël Stasse werd opgesteld, spreekt nog meer tot de verbeelding. Zijn residentie telde maar liefst twintig kamers, waaronder twee eetkamers. De enorme collectie zilver die Daniël Stasse bezat, bevestigde zijn sociale status: niet minder dan 52 objecten

19 Tot aan het einde van deze eeuw was Mechelen een economisch relatief welvarende en onafhankelijke enclave binnen het hertogdom Brabant, met een geschat bevolkingsaantal van circa 30.000 inwoners. De stad was vooral een belangrijk politiek centrum: Karel de Stoute installeerde er de Grote Raad, en Margaretha van Oostenrijk bestuurdde de Nederlanden in de periode 1506–1530 vanuit haar Mechelse stadspaleis. R. Van Uytven, *De geschiedenis van Mechelen: van heerlijkheid tot stadsgewest* (Tielt 1991).

20 G. de Longé, *Costumen van de stad Mechelen* (Brussel 1879) 124–144; P. Godding, 'Dans quelle mesure pouvait-on disposer de ses biens par testament dans les anciens Pays-Bas méridionaux?', *Tijdschrift voor rechts-geschiedenis*, 50 (1982) 279–296; P. Godding, 'La famille dans le droit urbain de l'Europe du Nord-Ouest au Bas Moyen-Âge', in: T. Soens en M. Carlier (red.) *The household in late medieval cities: Italy and Northwestern Europe compared. Proceedings of the international conference Ghent, 21–22nd January 2000* (Leuven 2001) 25–36.

21 Databank van Kim Overlaet (2009–2013). Zie kadertekst aan het eind van het artikel.

22 Deze boedelinventarissen, verzameld uit verschillende archieffondsen, werden recent ontsloten en uitgegeven door Paul Behets. Zie P. Behets, *Genealogisch repertorium van het Mechels district*, deel 61 Mechelse Boedels I en II (Mechelen 2014). De analyse door I. Baatsen betreft alle inventarissen van individuele huishoudens waarin roerend goed wordt opgesomd (voor de onderzochte periode).

23 SAM, *Fonds Foncke*, nr. 262 (09/05/1539).

waren veilig opgeborgen in een buffetkast in zijn *eedtcamere*. Tot deze indrukwekkende collectie behoorden twaalf zilveren lepels en één bijzonder kostbaar exemplaar, vervaardigd van *costelicke steen in silver verghuelt beslaghen*.²⁴

Meer bescheiden huishoudens bezaten in de regel ook een kleinere collectie zilver. Uit de boedelinventarissen die in deze studie centraal staan, blijkt dat de drempel voor het bezit van zilveren lepels relatief laag was, wellicht omdat ze kleiner waren dan bijvoorbeeld zilveren schalen. De meeste Mechelaars die zilveren objecten bezaten, hadden minstens één zilveren lepel in hun bezit. Hoewel zilveren lepels regelmatig als 'set' van drie tot twaalf exemplaren werden aangekocht, gekregen of geërfd, werd in elf van de 34 boedelinventarissen een unieke lepel vermeld, die naar alle waarschijnlijkheid een al even unieke betekenis en waarde voor (één van) de leden van deze huishoudens bezat. Het bovenstaande bevestigt natuurlijk de eerder vermelde hypothese dat zilveren lepels ook in het zestiende-eeuwse Mechelen luxueuze, exclusieve objecten bleven. Dat blijkt ook uit de analyse van de twintig testamenten die we onder de loep hebben genomen. Deze testamenten werden opgesteld door tien alleenstaande vrouwen en/of weduwes (waaronder zeven begijnen), zeven gehuwde echtparen en drie mannelijke clerici. Het grote aantal begunstigden (en dus in verhouding grote aantal unieke giften) suggereert dat deze testateurs eveneens tot de hoge- en gegoede middenklassen van Mechelen behoorden.²⁵

Het *modieuze* en vernieuwende aspect van (het gebruik van) zilveren lepels en tafelgerei werd voortaan met andere woorden minstens even belangrijk en waardevol als hun zilverwaarde

De context van consumptie

Interessant is hier vooral dat deze gegoede stedelijke middengroepen, vanwege een hoog besteedbaar inkomen, in het wetenschappelijk onderzoek naar voren worden geschoven als de pioniers van een nieuwe soort van consumenten, die volgens sommige historici de basismentaliteit smeedde voor onze huidige consumptiemaatschappij.²⁶ De bewuste consumptie van luxeproducten had nog steeds als doel het uitdragen van sociale status (de zogeheten *conspicuous consumption*), maar evolueerde geleidelijk naar een subtielere en meer gevarieerde manier van consumenten, waarin niet zozeer het basismateriaal, maar vooral de details en modegevoelige afwerking van objecten hun statuswaarde bepaalden.²⁷ Het *modieuze* en vernieuwende aspect van (het gebruik van) zilveren lepels en tafelgerei werd voortaan met andere woorden minstens even belangrijk en waardevol als hun zilverwaarde.²⁸ Zo signaleerde de aanwezigheid van zilveren vorken in boedelinventarissen enerzijds dat deze huishoudens een zeker welstandsniveau hadden omdat ze in staat waren zilveren tafelbestek te bezitten. Anderzijds betekende dit ook dat deze huishoudens up-to-date waren met de 'nieuwe' tafelmanieren, waarbij de vork in plaats van de punt van het mes of de handen dienst deed als eetinstrument.²⁹

24 SAM, *Fonds Foncke*, nr. 264 (26/02/1555).

25 Zie voor een meer gedetailleerde kwantitatieve analyse: I. Baatsen en K. Overlaet, 'A spoonful of meanings?' https://www.academia.edu/7086931/Overlaet_Kim_and_Inneke_Baatsen_A_spoonful_of_meanings_An_analysis_of_the_layered_meanings_of_silver_spoons_in_sixteenth-century_Mechelen_paper_presented_at_the_ESSH_Conference_Vienna_2014_

26 J. de Vries, 'Between purchasing power and the world of goods: understanding the household economy in early modern Europe', in: J. Brewer en R. Porter (red.), *Consumption and the world of goods* (Londen 1993) 85–133; J. Poukens en N. Provoost, 'Respectability, middle-class material culture, and economic crisis. The case of Lier in Brabant, 1690–1770', *The journal of interdisciplinary history* 42:2 (2011) 159–184; P. Hohti, 'Conspicuous consumption and popular consumers: material culture and social status in sixteenth-century Siena', *Renaissance Studies*, 24/5 (2010) 654–670. Zie ook: B. Blondé en I. Van Damme, 'Een crisis als uitdaging? Kleinhandelsrevoluties en verbruiksveranderingen te Antwerpen (ca. 1648–1748)', *Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis*, 1 (2007) 61–89.

27 R. Goldthwaite, 'The economic and social world of Italian Renaissance maiolica', *Renaissance quarterly*, 42:1 (1989) 1–32; Hamling en Richardson, *Everyday objects*, 13.

28 A. Appadurai, 'Introduction: commodities and the politics of value', in: A. Appadurai, *The social life of things: commodities in cultural perspective* (Cambridge 1986) 25; J. de Vries, 'Luxury in the Dutch Golden Age in Theory and Practice', in: M. Berg en E. Eger (red.), *Luxury in the Eighteenth Century* (Basingstoke 2003) 41–56.

29 J. Pijzel-Dommisse, *Haags goud en zilver. Edelsmeedkunst uit de Hofstad* (Zwolle 2005) 209–210.

De vraag is natuurlijk welke impact deze evolutie kan gehad hebben op het gebruik van en de waardering voor zilveren lepels. Naar verluidt ging deze 'consumptierevolutie' namelijk gepaard met een verschraving van de waardering die men had voor erfstukken. Volgens verschillende auteurs raakte het overdragen van voorwerpen van de ene op de andere generatie steeds meer in onbruik, omdat hun waarde zo modegevoelig was.³⁰ Onderzoek naar het zilver in Antwerpse huiskamers voor de zestiende en zeventiende eeuw heeft echter aangetoond dat zilver een populaire investering bleef voor wie het zich kon veroorloven, omdat zilveren voorwerpen – en ook lepels – in de smeltkroes konden aangepast worden aan de nieuwste modegrillen. Zilver als materiaal kon daardoor als het ware een brug slaan tussen traditie en moderniteit.³¹ De economische of financiële waarde van zilveren lepels werd anders gezegd niet alleen door de grondstof bepaald, maar ook door de manier waarop zij versierd waren.

Zo werden de exemplaren van wijlen Jan Snijers en diens weduwe Clara Wuytiers niet alleen op basis van het gewicht aan zilver geschat, maar ook op basis van het *faitsoen*, of de fraaie afwerking volgens een bepaalde stijl of mode. De zes zilveren lepels van het echtpaar Snijers brachten daardoor niet minder dan 3,9 gulden per stuk op.³² Helaas is de boedelinventaris die na Clara's overlijden werd opgesteld eerder een uitzondering op de regel: schatters gingen zelden zo precies te werk. Meestal werden alle zilveren objecten samen gewogen en geschat volgens het totale gewicht. Het is daardoor onmogelijk om de economische waarde van zilveren lepels te achterhalen, te meer omdat die naargelang de grootte, verfraaiingen en het gewicht sterk kon verschillen. We hebben er vandaag bijvoorbeeld het raden naar waarom goudsmid Loic Vanden Bossche de zilveren lepels van wijlen Rombout De Monick per stuk slechts 1,6 gulden waard achtte.³³ Vanwege de blijvende economische (ruil-) waarde van zilver is het misschien niet zo opmerkelijk dat zilveren lepels en andere objecten in testamenten soms als betaalmiddel functioneerden. Barbele Verbeeck koos priester Jozef van Opberghen als executeur voor haar testament van 1545 en liet hem een zilveren lepel na ter compensatie voor alle moeite die het uitvoeren van haar laatste wilsbeschikkingen zou inhouden.³⁴ Op een gelijkaardige manier begunstigde begijn Marie Hooghen de uitvoerders van haar testament met een zilveren lepel als vergoeding voor hun *moeyte ende arbeyt*.³⁵

Andere zilveren objecten konden met hetzelfde doel geschonken worden. Verwijzingen naar de prijs of het gewicht van zilveren objecten in testamenten bevestigden dan ook hun blijvende economische waarde als potentiële ruil- of betaalmiddelen. In zijn testament van het jaar 1578 begunstigde kanunnik Egidius Meremans zijn zus Elisabeth met *eenen silveren cop van vijfventwintich guldens*. De marktwaarde van zilveren lepels lag in vergelijking natuurlijk veel lager: priester Sebastiaan Van den Borre schatte in zijn testament dat de exemplaren die hij zijn nichtjes naliet elk drie gulden waard waren.³⁶ Uit enkele testamenten blijkt niettemin dat ook zilveren lepels als betaalmiddelen konden worden gebruikt. In haar testament van het jaar 1548 liet begijn Johanna De Bruyne het klooster van de grauwezusters te Mechelen bijna al haar zilveren lepels na om er het altaar van de kloosterkapel mee te herstellen.³⁷ Vermoedelijk werden de lepels in opdracht van de testamentair-executeurs of het klooster zelf versmolten, en werd het daarmee vergaarde kapitaal gebruikt om de herstellingen aan de kapel te bekostigen. Verwijzingen naar het gebruik van zilveren lepels *om te betaelen ende te voldoen* zijn echter bijzonder zeldzaam.

Zilveren lepels op tafel: om daghelijcx te gebruycken³⁸

In het licht van de eerder beschreven evolutie van consumptiepatronen veranderden vanaf de late middeleeuwen ook de tafelgewoontes en -cultuur

30 C. Delhaye, 'De moderne consumptiehabitus: een rusteloze zoektocht naar de laatste nouveautés (1880–1920)', *Textielhistorische bijdragen*, (2007) 64–79.

31 I. Baatsen en B. Blondé, 'Zilver in Antwerpen. Drie eeuwen particulier zilverbezit in context', in: L. De Ren (red.), *Zilver in Antwerpen. De handel, het ambacht en de klant* (Leuven 2011) 114–125.

32 SAM, Notariaatsarchief van Van de Venne, nr. 1718, folio 100r (02/12/1596). In de tweede helft van de zestiende eeuw, een periode van inflatie, bedroeg het gemiddeld jaarloon van geschoolde arbeiders ca. 108 gulden. Van de Mosselaer, *De levensstandaard van de arbeiders in de XVIe eeuw. Een lonenstudie voor Mechelen* (Onuitgegeven licentiaatsverhandeling Katholieke Universiteit Leuven 1988).

33 SAM, Notariaatsarchief van Thielens, nr. 1700, folio 244r. (12/03/1562).

34 Testament van Barbele Verbeeck (1545), SAM, S.I. nr. 10, folio 28–29.

35 Testament van Marie Hooghen (1544), SAM, OCMW archief, nr. 9445 (losse folio's).

36 Testament van Egidius Meremans (1578), Aartsbischoppelijk Archief Mechelen (vanaf nu afgekort als AAM), *Archief van de collegiale kerk van Sint Rombouts*. Personalialia nr. 412; Testament van Sebastiaan Van den Borre (1568), *Archief van de collegiale kerk van Sint Rombouts*. Personalialia nr. 412.

37 Testament van Johanne De Bruyne (1548), SAM, OCMW Archief nr. 9444 (losse folio's).

38 Citaat uit het testament van Johanne De Bruyne (1548), SAM, OCMW Archief nr. 9444 (losse folio's).

ingrijpend. Gaandeweg telden eettafels een grotere diversiteit aan tafel- en eetgerei uit verschillende materialen, zoals hout, ijzer en koper. Vanaf de vijftiende en zestiende eeuw werd vooral tin erg populair: het wordt vaak beschreven als het zilver van de bourgeoisie.³⁹ In zestiende-eeuwse Mechelse boedelinventarissen duiken tinnen pannen, bekers en lepels regelmatig op, zeker wanneer we die aantallen vergelijken met het zilveren eetgerei. Tinnen lepels kwamen duidelijk in de meeste huishoudens voor en werden door de betrokken klerken altijd als keukengerei geïdentificeerd en genoteerd.⁴⁰ Enkel de meest welgestelde stedelingen konden het zich veroorloven om aan rijk gevulde tafels te eten met zilveren borden, schalen, bekers, en lepels en werden daartoe wellicht gemotiveerd door het geringe effect van zilver op de smaak van etenswaren.⁴¹

Opmerkelijk is dat we in Mechelse testamenten soms expliciete verwijzingen vinden naar het bezit van zilveren eetgerei *om daghelijcx te gebruycken*. De welvarende begijn Johanne De Bruyne bezat bijvoorbeeld een erg diverse collectie tafel- en eetgerei. Zij begunstigde haar meid met een aantal tinnen *schotelen, commekens, sauchieren* (sauspotten), *pottekens ende pannekens*, terwijl haar inwonende nichtjes Nelleke en Lysken zes zilveren bekers, twee zilveren kopjes en verschillende zilveren lepels kregen. Het testament van Johanne De Bruyne bevestigt op die manier het verband tussen sociale status en tafelcultuur: het gebruik van zilver was duidelijk een privilege voor de meer welgestelde stedelingen.⁴² Ook de welgestelde Johannes Robbijns, deken en kanunnik van de Sint-Romboutskerk, kon zich een luxueuze levensstijl veroorloven. In zijn testament van het jaar 1532 liet hij zijn schoonzuster Johanne een zilveren beker *om uuyt te drincken* na, terwijl zijn broer Wouter een vouwbare zilveren lepel kreeg waarmee Johannes *plach te eetene* en die afzonderlijk was opgeborgen in een *custodeken* (klein doosje).⁴³ Het feit dat hij deze lepel gewoonlijk in een (wellicht speciaal daarvoor ontworpen) doosje bewaarde, herinnert ons natuurlijk aan de kostbaarheid van het basismateriaal: zilver.

Toch ontcracht de analyse van zowel de boedelinventarissen als de testamenten dat zilveren lepels enkel werden beschouwd als louter functionele eet- of kookobjecten

Toch ontcracht de analyse van zowel de boedelinventarissen als de testamenten dat zilveren lepels enkel werden beschouwd als louter functionele eet- of kookobjecten. Er zijn redenen om aan te nemen dat zelfs meer gegoede Mechelaars tinnen eetgerei verkozen voor dagelijks gebruik en hun zilveren lepels enkel bij speciale gelegenheden bovenhaalden. Zo bezat Christina Van Wachtendonck, weduwe van Jean-Baptiste de Taxis, volgens de boedelinventaris die in januari 1560 werd opgesteld, zes zilveren lepels *met vergulde hooftkens*, die zij in de *neercamere* bewaarde in een kleine houten doos. Haar tinnen eetgerei – inclusief enkele lepels – bevond zich daarentegen waar men het kan verwachten: in de keuken.⁴⁴ Deze boedelinventaris doet met andere

39 D. Goldstein, 'Implements of eating', in: S.D. Coffin, e.a. (red.) *Feeding desire: design and the tools of the table, 1500–2005* (New York 2006) 115; C. De Staelen, *Spulletjes en hun betekenis in een commerciële metropool. Antwerpenaren en hun materiële cultuur in de zestiende eeuw* (Antwerpen 2007) 355–357; J. Pijzel-Domisse en C.E. Zonneville-Heyning, 'De inrichting van het huis van oude Maria Dircksdochter', in: J.R. ter Molen, A.P.A. Ruempol en A.G.A. van Dongen (red.), *Huisraad van een molenaarsweduwe. Gebruiksvoorwerpen uit een 16de-eeuwse boedelinventaris* (Rotterdam 1986) 24–31.

40 Die identificatie blijkt duidelijk uit het feit dat tinnen lepels zonder uitzondering vermeld worden in de context van andere kookinstrumenten, eetgerei en meubilair.

41 Goldstein, 'Implements of eating', 117.

42 Testament van Johanne De Bruyne (1548), SAM, OCMW Archief nr. 9444 (losse folio's).

43 Testament van Johannes Robbijns (1532), AAM, Archief van de collegiale kerk van Sint-Rombouts. Personalialia nr. 412.

44 SAM, Notariaatsarchief van Thielens, nr. 1701, folio 54v (09/01/1560); Goldberg, 'The fashioning of bourgeois domesticity', 134–135.

woorden vermoeden dat Christina's zilveren lepels voor haar ook andere en misschien minder in het oog springende betekenissen en functies hadden. Zilveren lepels konden dan ook, net zoals andere (huishoudelijke) voorwerpen, tegelijkertijd verschillende functies en betekenissen hebben. Zo liet de eerder genoemde Johannes Robbijns de zilveren lepel waarmee hij gewoon was te eten, expliciet na als een *gedinckenisse*.⁴⁵

Zilveren lepels als *gedinckenisse*...

Jeremy Goldberg argumenteerde dat zilveren lepels in vroegmoderne huishoudens veel meer betekenissen hadden dan hun economisch-financiële waarde op de markt, zeker wanneer zij via vererving circuleerden binnen verschillende generaties.⁴⁶ Zilveren voorwerpen konden onder meer via hun vaak unieke design vooral ook functioneren als dragers van sociale status en identiteit. Zo bezat Daniël Stasse volgens de boedelinventaris van zijn huishouden een zilveren pronkbeker, die het wapenschild van zijn familie droeg.⁴⁷ Vanwege de belangrijke symbolische functie van het wapenschild werd deze beker door verschillende generaties van de familie Stasse vermoedelijk eerder gekoesterd dan dagelijks gebruikt. Op die manier illustreert de casus Stasse hoe de emotionele waarde van voorwerpen (zij het tijdelijk) belangrijker kon worden dan hun praktische functie. Wanneer Mechelse testateurs de financiële waarde en het praktische gebruik van de zilveren objecten die zij wegschonken benadrukten, verwezen ook zij vaak naar de herinneringsfunctie die deze objecten voor de ontvangers bezaten.

De Mechelse boedelinventarissen en testamenten bevestigen met andere woorden vooral het grote individuele en sociale belang van het concept *memorie*. Studies van laatmiddeleeuwse en vroegmoderne testamenten hebben aangetoond dat de meeste testateurs via specifieke giften trachtten te vermijden om na hun overlijden in de vergetelheid te raken.⁴⁸ Uit het testament dat Willem de Normand en zijn echtgenote Marie Laureyn opstelden in het jaar 1576 blijkt duidelijk hoe groot en reëel de bezorgdheid kon zijn om herinnerd te worden door nazaten en verwanten. Beiden lieten Willems neef een zilveren plaat na *tot een gedinckenisse*. Ook de uitvoerder van hun testament, Willem van Grijspere, kreeg een zilveren schaal als memoriestuk.⁴⁹ Niet zelden ontleenden zilveren voorwerpen en andere giften hun emotionele betekenis aan de link met hun overleden eigenaars. Zo liet Kathelijne Van Brecht haar neef Johan een zilveren ring na, met de vermelding dat het *rincken* indertijd *sijn suster toe plach te horen*.⁵⁰ De ring had voor Johan vermoedelijk een grote emotionele waarde, omdat deze hem herinnerde aan zijn zus en tante. Via zulke eerder emotionele en symbolische giften werden zowel de fysieke, materiele herinnering als de immateriële, emotionele nagedachtenis aan de overledene in stand gehouden voor leden van zijn of haar familiale en sociale netwerken.⁵¹ Zo identificeerde de eerder genoemde Johannes Robbijns een zilveren kroes die hij in zijn testament van 1532 aan zijn broer naliet niet toevallig als een geschenk van wijlen zijn heer ende meester de bisschop van Atrecht. Met die vermelding benadrukte hij zijn eigen sociale (en klerikale) status als vriend van de bisschop van Atrecht.⁵²

... toebehoirende de kinderen

In vergelijking met de zwaardere zilveren bekertjes en schalen waren kleine zilveren lepeltjes natuurlijk toegankelijker voor een grotere groep mensen. Zo bezit 70 procent van de boedellaters minstens één zilveren lepel. Van deze huishoudens bezit overigens 56 procent meer dan één lepel. Meestal kwamen ze voor in sets van drie, zes, negen of twaalf stuks. Dit zilveren kleinood was bijgevolg voor vele gegoede stedelingen een makkelijk te verdelen erfstuk in

45 Testament van Johannes Robbijns (1532), AAM, *Archief van de collegiale kerk van Sint Rombouts*. Personalalia nr. 412.

46 Goldberg, 'The fashioning of bourgeois domesticity', 134.

47 SAM, *Fonds Foncke*, nr. 264 (26/02/1555).

48 Howell, 'Fixing movables', 39–44.

49 Testament van Willem de Normand en Marie Laureyn (1576), SAM, S.I., nr. 16, folio 21–22.

50 Testament van Kathelijne van Brecht (s.d., zestiende eeuw), SAM, OCMW archief, nr. 9445 (losse folio's).

51 '...both the memory and the material influence of the deceased would be kept alive for members of his or her familial and social networks'. K. Ashley, 'Material and symbolic gift-giving. Clothes in English and French wills', in: J. Burns (red.), *Medieval fabrications: dress, textiles, clothwork and other cultural imaginings* (New York 2004) 146.

52 Testament van Johannes Robbijns (1532), AAM, *Archief van de collegiale kerk van Sint Rombouts*. Personalalia nr. 412.

geval van meerdere erfgenamen. Uit onze analyse van testamenten en boedelinventarissen blijkt bovendien dat zilveren lepels in het zestiende-eeuwse Mechelen een wel zeer specifieke memoriefunctie hadden, of konden hebben. Opvallend is dat vooral oudere testateurs, die vanwege hun hogere leeftijd neven en nichten, of zelfs kleinkinderen konden begunstigen, zilveren lepels nalieten. Maar vooral de keuzes voor bepaalde begunstigden bleek veelzeggend. Terwijl pronkstukken zoals zilveren bekers en schalen zonder uitzondering werden nagelaten aan volwassen verwanten of vrienden, werden zilveren lepels meestal aan kinderen geschonken, waarvan de betrokken testateurs meestal meter of peter waren.

Zo begunstigde priester Sebastiaan Van den Borre al zijn petekinderen met een zilveren lepel ter waarde van drie gulden per stuk.⁵³ Kathelijne van Brecht en Johanne De Bruyne reserveerden dan weer de beste exemplaren voor hun nichtjes en neefjes. Zo zou Lynken van Brecht een zilveren lepel met een *vergulden cnopken* van haar welgestelde tante erven.⁵⁴ Deze lepels konden rijkelijk versierd zijn. Begijn Maximiliane de Begge, een rijke dochter van een ridder, liet haar drie nichtjes elk een lepel na *met cristelijcke stele*.⁵⁵ De fysieke locatie van zilveren lepels binnen Mechelse huishoudens lijkt die functie als erfstuk te bevestigen. Het feit dat lepels, zoals hierboven al werd vermeld, vaak zorgvuldig opgeborgen werden, en niet noodzakelijk met ander keukengerei of zilveren pronkstukken werden geassocieerd, doet al vermoeden dat zij eerder gekoesterd dan *geconsumeerd* werden. Met dat laatste bedoelen we dat deze lepels niet werden beschouwd als voorwerpen die op de markt inwisselbaar waren voor kapitaal of andere objecten met dezelfde waarde in zilvergewicht. Die hypothese wordt nog sterker onderschreven door de vaststelling dat de link met kinderen (de rechtstreekse erfgenamen, als het ware) in de boedelinventarissen wordt geëxpliciteerd. Tot de collectie zilver van Margriete Huens behoorden bijvoorbeeld *negen silveren lepels toebehoirende de kinderen*.⁵⁶ Op het moment dat een boedelinventaris werd opgesteld naar aanleiding van het overlijden van zijn echtgenote Clara, zorgde ook Jan Snijers ervoor dat zes zilveren lepels onder de kinderen van het echtpaar zouden verdeeld worden.⁵⁷

Onze casestudie doet vermoeden dat het in het zestiende-eeuwse Mechelen al gebruikelijk was – althans toch bij de gegoede middenklasse – om kinderen op de dag van hun geboorte of andere belangrijke overgangsmomenten een zilveren lepel te schenken, een gebruik dat zowel in België als in Nederland nog lang in voege bleef. Tot enkele decennia geleden schonken heel wat peters en meters hun petekinderen bij de geboorte een zilveren lepel en/of bestek. De redenen voor de keuze voor dit specifieke object laten zich in onze ogen relatief eenvoudig raden. De lepel verwijst immers vermoedelijk naar het voeden van jonge kinderen. Menig schilderij uit deze periode bevestigt deze hypothese. Men denke maar aan de Maria-portretten, waarin Jezus door zijn Moeder met een lepel wordt gevoed. Verder was een zilveren lepel in vergelijking met andere zilveren objecten zoals zoutvaten, bekers en schalen, natuurlijk veel minder duur in de aankoop. Dat verklaart naar alle waarschijnlijkheid waarom individuen met een eerder bescheiden collectie zilver, toch stevast één tot enkele zilveren lepels in hun bezit hadden.

53 Testament van Johannes Robbijn (1532), AAM, *Archief van de collegiale kerk van Sint Rombouts*. Personalia nr. 412.

54 Testament van Kathelijne van Brecht (s.d., zestiende eeuw), SAM, OCMW archief, nr. 9445 (losse folio's); testament van Johanne De Bruyne (1548), SAM, OCMW archief, nr. 9445 (losse folio's).

55 Testament van Maximiliane de Begge (1546), SAM, S.I., nr. 10, folio 51–51.

56 SAM, Notariaatsarchief van Thielens, nr. 1701, folio 1r (12/03/1573).

57 SAM, Notariaatsarchief van Van de Venne, nr. 1718, folio 101r (02/12/1596).

Dooplepel van Jacobus S. Landonlin, Antwerpen (1639). Materiaal: gedreven zilver / lengte: 14 cm. © KIK-IRPA, Brussel

Conclusie

Deze casestudie illustreert hoe voorwerpen in de laatmiddeleeuwse en vroegmoderne periode verschillende betekenissen konden dragen, die in grote mate complementair waren aan elkaar.⁵⁸ Zowel testamenten als boedelinventarissen bieden een mooie inkijk in de gelaagde betekenissen en functies van de materiële objecten die individuen tijdens hun leven aangekocht, gekregen of geërfd hadden. Een dieptelezing van deze bronnen voor het zestiende-eeuwse Mechelen bleek een zeer interessante onderzoekspiste. De beschrijving van de objecten laat immers toe om niet alleen de economische maar ook de minstens zo belangrijke emotionele, symbolische of sentimentele waarde van objecten in kaart te brengen. Testateurs schonken hun meest waardevolle erfstukken zonder uitzondering aan hun meest dierbare verwanten en vrienden.⁵⁹ Materieel erfgoed dat werd geschonken per testament verliet daardoor als het ware de markt en representeerde vaak in de eerste plaats sociale en/of familiale status, verantwoordelijkheden, loyaliteiten en identiteiten.

Ons onderzoek legde zich toe op het zilverwerk, een opmerkelijke categorie onder de erfstukken. Zilver was immers, zeker in vergelijking met hout, koper en tin, een bijzonder duurzaam materiaal, dat bovendien zelfs (of net zeker) in economisch onzekere tijden waardevol bleef. Maar net omwille van deze economische waarde bleek zilver ook uitermate geschikt om een niet zo zeer financiële maar eerder symbolische functie te vervullen. Boedelinventarissen geven aan dat het merendeel van de gegoede Mechelse huishoudens zulke zilveren lepels bezat. Ook de locatie van dit zilveren bestek is veelzeggend. In de regel werd het veilig opgeborgen, en meestal niet bij het andere eetgerei in de keuken. Zilveren lepels behoorden kortom niet vaak tot de categorie van het dagelijks gebruikt eetgerei. Maar evenmin mogen ze beschouwd worden als pronkstukken. Enkele boedelinventarissen verraadden reeds wat uit de testamenten helemaal duidelijk zou worden: zilveren lepels functioneerden in de eerste plaats als erfstukken die aan de kinderen van een huishouden toebehoorden. Ook uit onze analyse van testamenten bleek voor het zestiende-eeuwse Mechelen dat zilveren lepels haast zonder uitzondering geschonken werden aan (pete)kinderen.

58 Marcia Poiton argumenteerde in dat verband dat ook bij juwelen gold dat 'at no stage does the economic value preclude the ritual or sentimental worth of the object. Each complements each other.' M. Poinon, 'Jewellery in eighteenth-century England', in: M. Berg en H. Clifford (reds.), *Consumers and luxury. Consumer culture in Europe, 1650–1850* (Manchester 1999) 120–146.

59 Zie onder meer: A.J. Bijsterveld, 'The medieval gift as agent of social bonding and political power: a comparative approach', in: E. Cohen en M. De Jong (red.), *Medieval transformations. Text, power and gifts in context* (Leiden 2001) 123–157; S. Cohn, *Death and property in Sienna, 1205–1800: strategies for the afterlife* (Londen 1988).

Over de databank

De databank van Kim Overlaet, die gebruikt werd voor dit artikel, telt 423 testamenten voor de periode 1532–1591, die werden nagelaten door een doorsnede van de stedelijke samenleving. Concreet gaat het om testamenten van echtparen (260), weduwnaars (8) en weduwen (36), alleenstaande mannen (26) en vrouwen (39), clerici (14) en begijnen (40). De meeste laatste wilsbeschikkingen (385) van die databank werden geselecteerd uit de registers die een kopie bevatten van alle niet-notariële testamenten die door de schepenbank werden geratificeerd. Een eerste steekproefperiode bevat alle testamenten die werden opgesteld tussen de jaren 1544–56 (n = 222). Voor de keuze van de tweede steekproefperiode, 1574–90 (n = 163) waren wij vooral door de literatuur geïnspireerd. In hun studies van laatmiddeleeuwse en vroegmoderne testamenten kozen ook onder meer Philippe Ariès en Martha Howell voor intervallen van twintig jaar, omdat die periode volgens hen ongeveer overeenstemt met de periode tussen twee generaties. De achterliggende idee is dat patronen en evoluties van erfpraktijken zo meer aan de oppervlakte komen te liggen. De databank bevat daarnaast een aantal testamenten die bewaard bleven in de notariaatsarchieven van Guido en Jan de Hondecoutere (n = 5), alsook enkele testamenten uit het Sint-Romboutsarchief (n = 12). Een laatste groep testamenten wordt bewaard in het archieffonds van het Sint-Katharina-begijnhof van Mechelen.⁶⁰

60 Howell, 'Fixing movables', 39; Bijsterveld, 'The medieval gift', 124–125; J.F. Sherry, 'Gift giving in anthropological perspective', *Journal of consumer research*, 10 (1983) 157–168.

Selecte bibliografie

- K. Ashley, 'Material and symbolic gift-giving. Clothes in English and French wills', in: J. Burns (red.), *Medieval fabrications: dress, textiles, clothwork and other cultural imaginings* (New York 2004) 137–146.
- A.J. Bijsterveld, 'The medieval gift as agent of social bonding and political power: a comparative approach', in: E. Cohen en M. De Jong (red.), *Medieval transformations. Text, power and gifts in context* (Leiden 2001) 123–157.
- B. Blondé, 'Toe-eigening en de taal der dingen. Vraag- en uitroepetekens bij een stimulerend cultuurhistorisch concept in het onderzoek naar de materiële cultuur', *Volkskunde*, 104 (2003) 159–173.
- H. Clifford, 'A commerce with things: the value of precious metalwork in early modern England', in: M. Berg en H. Clifford (red.), *Consumers and luxury. Consumer culture in Europe, 1650–1850* (Manchester 1999) 147–168.
- S. Cohn, 'Renaissance attachment to things: material culture in last wills and testaments', *The economic history review*, 65:3 (2012) 984–1004.
- J. Goldberg, 'The fashioning of bourgeois domesticity in later medieval England', in: J. Goldberg en M. Kowaleski (red.), *Medieval domesticity* (Cambridge 2008) 124–144.
- D. Goldstein, 'Implements of eating', in: S.D. Coffin, e.a. (red.), *Feeding desire: design and the tools of the table, 1500–2005* (New York 2006) 115–163.
- T. Hamling en C. Richardson, *Everyday objects. Medieval and early modern material culture and its meanings* (Farnham 2010).
- J. Hinton, 'By sale, by gift: aspects of the resale and bequest of goods in late-sixteenth-century Venice', *Journal of design history*, 15:4 (2002) 245–262.
- M.C. Howell, 'Fixing movables: gifts by testament in late medieval Douai', *Past and present*, 150 (1996) 3–45.
- M.C. Howell, *Commerce before capitalism in Europe, 1300–1600* (Cambridge 2010).
- I. Kopytoff, 'The cultural biography of things: commoditization as process', in: A. Appadurai (red.) *The social life of things* (Cambridge 1986) 64–69.
- C. Muldrew, 'Hard food for Midas: cash and its social value in early modern England', *Past and present*, 170 (2001) 78–120.
- J.H. Munro, 'The technology and economics of coinage debasements in medieval and early modern Europe: with special reference to the Low Countries and England', in: J.H. Munro (red.), *Money in the pre-industrial world* (Londen 2012) 15–32.
- H. Nijboer, *De fatsoenering van het bestaan. Consumptie in Leeuwarden tijdens de Gouden Eeuw* (proefschrift Rijksuniversiteit Groningen) (Groningen 2007).
- J. Pijzel-Dommisse, *Haags goud en zilver. Edelsmeedkunst uit de Hofstad* (Zwolle 2005).
- K.K. Staples, *Daughters of London. Inheriting opportunity in the late Middle Ages* (Leiden 2011).
- J. ter Molen e.a., *Huisraad van een molenaarsweduwe. Gebruiksvoorwerpen uit een 16de-eeuwse boedelinventaris* (Rotterdam 1986).
- F. Trentmann, 'Materiality in the future of history: things, practices, and politics', *Journal of British studies*, 48:2 (2009) 283–307.
- H. van Koolbergen, 'Ontwikkelingen in het boedelinventarissenonderzoek', *Volkskundig Bulletin*, 13 (1987) 250–259.

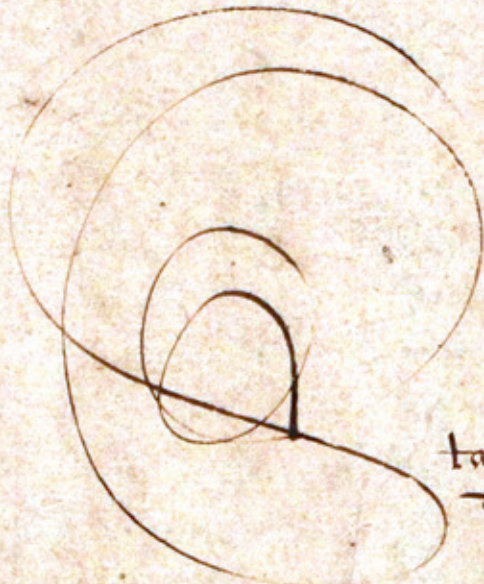
Biografie

Inneke Baatsen (°1988) studeerde in 2010 af als Master in de Geschiedenis aan de Universiteit Antwerpen. Sindsdien is ze werkzaam als doctoraal onderzoeker aan het Departement Geschiedenis en verbonden aan de onderzoeksgroep Centrum voor Stadsgeschiedenis (UA). Sinds het jaar 2012 voert ze als FWO-Aspirant onderzoek naar de materiële en culturele kaders van het tafelen en koken in de 'lange zestiende eeuw'.

Kim Overlaet (°1987) studeerde in 2009 af als Master in de Geschiedenis aan de Universiteit Antwerpen. Als lid van het Centrum voor Stadsgeschiedenis van diezelfde instelling, voert zij als FWO-aspirant een onderzoek naar het belang en de maatschappelijke functies van familienetwerken en -banden in het zestiende-eeuwse Mechelen.

1585

1314

tacten van Slacys - o Syntien ende
 familt in de kinden in den roome
 g. raets by Jo. Jozua d'ault
 doot van Jo. marn de
 clieg d'hu braucke
 was van y. jret
 g. rits m. padis
 van boord
 s. raet
 g. rits

De Staat van Gelyc. bysmt fo. p. v. i. n. o.

De Staat van Jozua. bysmt fo. 8

De Staat van familt. bysmt fo. 21. 1/2

De Staat van Jo. marn de clieg
 d'hu braucke van y. jret g. raets
 bysmt fo. 8

De Staat vanden goeden s. raet
 g. raets bysmt fo.

21. 1/2

De kinderen van Roegier Gheeraerts

Goederen en familierelaties binnen een Brugs brouwersgezin, anno 1585

Julie De Groot en Isis Sturtewagen

Inleiding

De familie Gheeraerts stond in Brugge in de tweede helft van de zestiende eeuw vooral bekend om het uitoefenen van het ambacht van het bierbrouwen. De familie bezat namelijk verschillende brouwerijen, verspreid over de stad. Het familiebedrijf bestond uit brouwerij 't Zweert, gelegen in de Zwarteleertouwersstraat in Brugge. Daarnaast werd er in de bronnen ook melding gemaakt van brouwerij De Schelpe over de Moorkensbrugge, die in het laatste kwart van de zestiende eeuw verkocht blijkt te zijn geweest, net als brouwerij 't Schip, gelegen aan de westzijde van de Grote Markt, die eveneens verkocht was – dit keer om schulden af te betalen. Daarnaast bezat onder meer jongste zoon Claes Gheeraerts ook een rente op een brouwerij in de stad Damme, maar het is niet meteen duidelijk in welke mate deze brouwerij verder gelinkt was aan de familie. Zowel vader Roegier als zijn oudste zoon Gheeraert waren actief in het brouwen en verbonden aan het brouwersambacht. Verschillende aanwijzingen in historische documenten, waaronder een vermelding van een betaling aan de deken van het brouwersambacht en een openstaande schuld voor het leveren van bier, geven daarvoor een doorslaggevend bewijs.

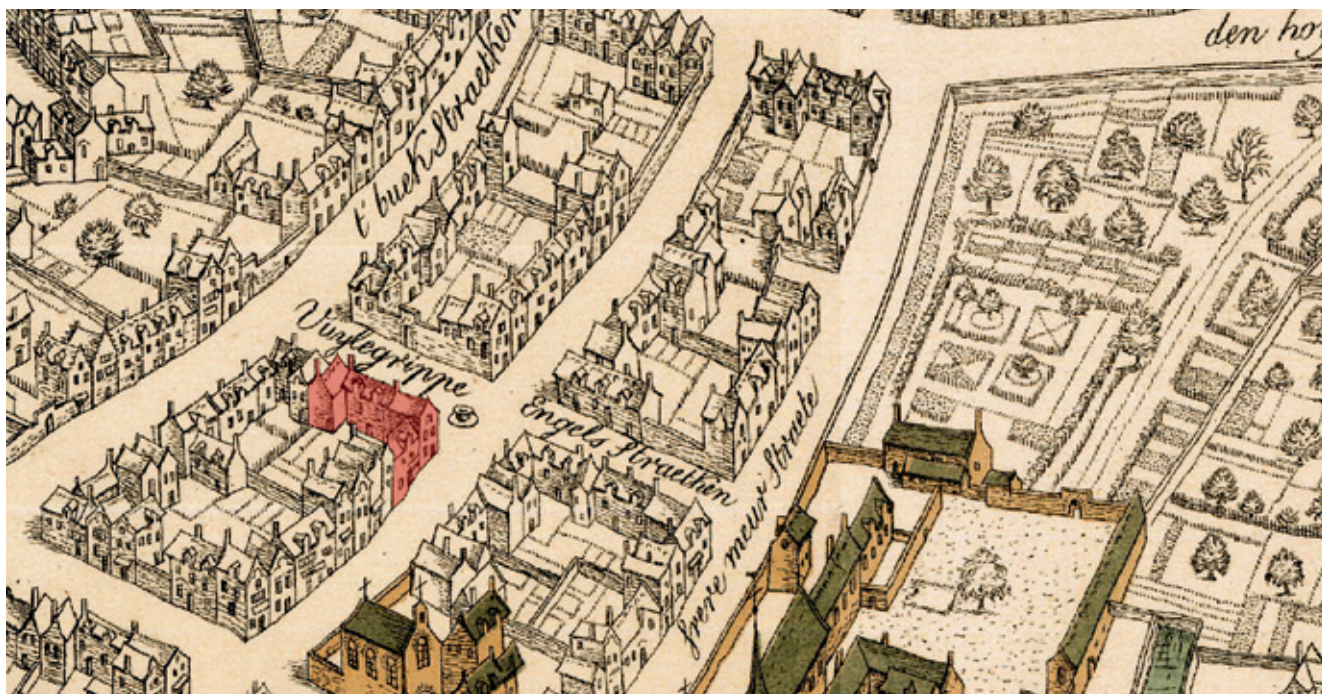
In de jaren tachtig van de zestiende eeuw sloeg het noodlot echter toe. De kinderen van Roegier Gheeraerts en Jozyne, lieten op korte tijd één na één het leven. Zo werd op 22 augustus 1581 het overlijden van Claes vastgesteld, de jongste (en toen nog steeds ongehuwde) zoon van het echtpaar Roegier en Jozyne Gheeraerts. Vader Roegier had zijn jongste telg dus duidelijk (even) overleefd en trad daarom op als *bezitter* of verantwoordelijke van de achtergelaten goederen. Dat de jonge Claes op die datum overleed, staat genoteerd in de aanhef van zijn staat van goed die vandaag de dag bewaard wordt in het stadsarchief van Brugge. Het bestaan van een dergelijke document, doorgaans opgesteld na het overlijden van een poorter met de bedoeling om de verdeling van de achtergelaten goederen (erfenis) zo vlot mogelijk te laten verlopen en om een eventuele openbare verkoop van sommige goederen mogelijk te

Foto links: de eerste folio met inhoudstafel van de staten van goed van de familie Gheeraerts. Stadsarchief Brugge, Staten van Goed, 1585 – 1^e reeks – 278. Foto van de auteurs – met toestemming van het Stadsarchief Brugge.

maken, is geen uitzondering te noemen. Het Brugse stadsarchief bevat heel wat gelijkaardige documenten, die reeds uitvoerig hun dienstbaarheid bewezen hebben in bijvoorbeeld het onderzoek naar de materiële leefwereld van de laatmiddeleeuwse stedeling. Niettemin vormt dit specifiek document wel het eerste deel van een uniek exemplaar.¹ De staat van Claes maakt immers deel uit van een convoluut of verzamelhandschrift van al de staten van goed en aanvullende documenten afkomstig van de leden van een en dezelfde Brugse brouwersfamilie, met de eerder vernoemde Roegier Gheeraerts als pater familias. In dit artikel zullen we aantonen dat deze documenten niet alleen aanwijzingen leveren voor een onderzoek naar de manier waarop stedelingen zichzelf en hun interieur aankleedden, maar dat ze eveneens ook inzichten bieden in onderlinge familiale relaties en in de ruimere sociale leefwereld van de stedelingen in kwestie.

De reden waarom deze bronnen van eenzelfde familie gebundeld werden, blijkt al snel wanneer de sterfdata van alle familieleden naast elkaar worden gelegd. Uit de bewaard gebleven staten van goed van de familie Gheeraerts wordt immers duidelijk dat alle leden van het gezin van Roegier kwamen te overlijden tussen 1581 en 1585; Roegier zelf, net als zijn tweede echtgenote, Jozyne d'Ault en hun vier kinderen: Gheeraert, Claeys, Jozynken en Janneken. In elk van hun staten van goed zijn kosten opgenomen voor verzorging tijdens een niet nader omschreven ziekte, zowel aan huis als bij de zusters augustinessen van het klooster de Kastanjeboom. Alleen van Marie de Clercq, de echtgenote van zoon Gheeraert, wordt specifiek de doodsoorzaak vermeld. Zij stierf aan de *haestichey*t, ook wel de haastige ziekte genoemd en vandaag bekend als de pest.

1 Stadsarchief Brugge, Staten van Goed, 207, 1585 – 1^e reeks – n° 278.

Detail van het panoramisch stadsplan van Brugge door Marcus Gerards (moderne offset), 1562. Brouwerij 't Zweert met de bijbehorende woonhuizen (bij benadering) werd aangeduid in rood. Stadsarchief Brugge, Verzameling Kaarten en plannen.

In wat volgt is het de bedoeling om via de circulatie van goederen in de verschillende aktes van het convoluut (staten van goed met boedelinventarissen, testamenten en huwelijkscontracten) oog te hebben voor het ontstaan, bestendigen of herdefiniëren van interfamiliale en ruimere sociale relaties.

De term boedelinventaris wordt vaak als synoniem van staat van goed gebruikt, maar is eigenlijk niet helemaal hetzelfde

Staten van goed, boedelinventarissen, testamente en huwelijkscontracten

De inleiding van een staat van goed vangt doorgaans aan met de frase ‘*Staet ende inventaris van de meuble ende immeuble goederen, de baten ende commeren*’. Een staat van goed is met andere woorden een stand van zaken of een opsomming van zowel roerende als onroerende goederen (gronden, gebouwen en renten) die de overledene vergaard had tot op het moment dat die inventaris werd opgesteld.² De term boedelinventaris wordt vaak als synoniem van staat van goed gebruikt, maar is eigenlijk niet helemaal hetzelfde. Een boedelinventaris is meestal een onderdeel van een staat van goed, maar kan ook op zichzelf voorkomen. Het is dat deel van de staat van goed met de opsomming van alle roerende goederen die een persoon naliet bij overlijden. Beide documenten zijn momentopnames en dat blijkt duidelijk uit de vermeldingen van reeds uitgevoerde maar vaak nog niet volledig afgehandelde verkopen en aankopen van gronden, huizen, delen van huizen en kamers, uit het vergaren en betalen van verschillende soorten renten, uit de uitstaande schulden en nog te innen baten. Goederen waren met andere woorden constant in beweging. De eigenlijke akten van aankoop of verkoop van (onroerende) goederen werden doorgaans niet opgenomen in de staat van goed, maar uit de neergeschreven overzichten kunnen dergelijke transacties en de hierbij betrokken personen wel nauwkeurig afgeleid worden. Om een eerlijke erfenisverdeling of een efficiënte openbare verkoop van deze goederen mogelijk te maken, werden de voorwerpen door aangestelde *prijzers* geschat en (vaak per kamer) gedetailleerd omschreven in een inventaris. Dit document werd dan nadien voorgelegd aan de schepbank om het te officialiseren.

In tegenstelling tot een staat van goed of boedelinventaris, kon de testamentair in zijn of haar testament gedeeltelijk zelf beslissen over het lot van dierbare objecten. Testamente uit de Lage Landen vormen door de eerder geringe aanwezigheid en geringe variatie van objecten op zichzelf geen ideale bron voor het reconstrueren van de laatmiddeleeuwse materiële cultuur. Dit in tegenstelling tot bijvoorbeeld testamente uit Engeland. Zo kon Catherine Richardson voor het Engelse havenstadje Sandwich, waar materiële goederen in dermate groot aantal per testament werden weggeschonken, zelfs verschuivingen in de zestiende-eeuwse wooncultuur aantonen.³ Maar niet alleen verschuivingen in materiële cultuur kunnen aan de hand van testamente bestudeerd worden, schenkingen geven ook een fascinerend beeld van de waarde van de (gift-) relaties tussen schenker en ontvanger.⁴ Zo kan de intrinsieke waarde van de schenking een indicator zijn voor de waarde en het belang van de relatie of van het belang en de betekenis van de ontvanger voor de schenker.

Sommige voorwerpen waren echter bij voorbaat voorbehouden aan de weduwe/weduwenaar in kwestie. Bij wijze van een vooraf opgesteld huwelijkscontract, dat een aanpassing was op de bepalingen binnen het gewoonterecht dat gangbaar was binnen een stedelijke grondgebied, had de overblijvende

2 J. Anseeuw e.a., *Achter Brugse Muren. Op zoek naar materiële cultuur in Brugge, 1500–1800, deel 8 Leven in Oude Huizen* (Brugge 2014) 12–13.

3 C. Richardson, ‘Household Objects and Domestic Ties’, in: C. Beattie, A. Maslakovic en S. Rees-Jones (reds.), *The Medieval Household in Christian Europe, c. 850 – c. 1550. Managing Power, Wealth, and the Body* (Turnhout 2003) 433–447. Zie ook het onderzoek van Martha Howell over testamente in de Franse stad Douai: M. Howell, ‘Fixing Movables: Gifts by Testament in Late Medieval Douai’, *Past&Present*, 150 (1996) 3–45.

4 Howell, ‘Fixing Movables’, 9–10; K. Overlaet, ‘Replacing the family? Beguinages in early modern western European cities: an analysis of the family networks of beguines living in Mechelen (1532–1591)’, *Continuity and Change*, 29 (2014) 325–347.

echtgeno(o)t(e) recht op bepaalde delen van de huisraad.⁵ Deze voorwerpen bleven met andere woorden bij hun eigenaar en gingen niet over naar een ander lid van de familie of werden niet openbaar verkocht, maar veranderden niettemin wel van status.

Sociale relaties in een laatmiddeleeuwse stad

Uit de algemene inleiding van de bundel met de staten van goed zijn niet alleen de onderlinge familiebanden af te lezen tussen Roegier, zijn tweede echtgenote, hun kinderen, kleinkinderen en schoonkinderen. Ze laten eveneens enkele details los over elk individu afzonderlijk. Op die manier bieden deze documenten ook een unieke inkijk in het sociale leven en de dagelijkse leefomstandigheden van een zestiende-eeuwse stedeling. Zo vertellen ze ons dat Jozyken waarschijnlijk een alleenstaande jongedame was, aangezien er in haar staat van goed geen sprake is van een echtgenoot of weduwnaar, maar er ook niet expliciet gezegd wordt dat ze nog *onbejaard* of minderjarig was. Claeys daarentegen, werd wel als het *onbejaarde* kind van Roegier en Jozyne omschreven en was dus op het moment van zijn overlijden nog niet officieel meerderjarig (dat was doorgaans de leeftijd van 25 jaar). Niettemin maakt zijn staat wel melding van een *kyndt by Janneken, de dochter van Gheleyn Speelman*, die hij jarenlang een som geld voor de *houdenisse* betaalt (een som geld om in het levensonderhoud van het kind te kunnen voorzien). Omdat hij Janneken ook financieel ondersteunde tijdens en na haar bevalling, lijkt het er op dat Janneken bevallen is van de bastaarddochter van Claeys en dus de onnatuurlijke kleindochter van Roegier. Onder meer ook deze band tussen Claeys en zijn buitenechtelijke dochter blijkt ook duidelijk uit het testament dat bij zijn staat van goed was toegevoegd.

Zoals hiervoor reeds gezegd werd, was Claeys bij zijn overlijden in augustus 1581 nog minderjarig, maar niettemin wel vader van een buitenechtelijke dochter die hij verwekt had bij zijn buurmeisje Janneken, dochter van Gheleyn Speelman. Dat de jongelui burens geweest zijn, blijkt uit de situering van hun woonsten in de Brugse *penningkohieren* uit 1583. Dit zijn lijsten met telkens een overzicht van de panden waarop een jaarlijkse belasting geheven werd, geënt op de waarde van onroerende goederen binnen Brugge en genoteerd per *zestendeel*, per straat of wijk. Het huis van Speelman en het huis met brouwerij 't Zweert van Gheeraerts werden achtereenvolgens opgenomen in de *penningkohieren*.⁶ De huurwaarde geeft bovendien aan dat, hoewel Ghelyn in het huis naast de brouwerij 't Zweert woonde, hij een man van eerder bescheiden middelen was. Bij de familie Gheeraerts daarentegen bedroeg de huurwaarde voor hun woning met brouwerij wel 2160 groten!⁷

Hoewel het hebben van buitenechtelijke kinderen zeker geen uitzondering was in de laatmiddeleeuwse stedelijke samenleving, beschermde het erfrecht vooral de rechten van de echtelijke kinderen.⁸ Vooral vóór het concilie van Trente (1545–1563), toen de omstandigheden waarin het sluiten van een geldig huwelijk nog erg onduidelijk en inconsequent waren en clandestiene huwelijken eerder de regel dan de uitzondering waren, werden heel wat kinderen buiten het huwelijk geboren. En zelfs na de invoering van duidelijke regels omtrent het voltrekken van een geldig huwelijk werden kinderen nog vaak buiten het huwelijksbed verwekt en geboren. Het testament van Claeys, dat als bijlage opgenomen is bij zijn boedelinventaris, werd voornamelijk gebruikt om zijn buitenechtelijke dochter en haar familie een deel van zijn bezit toe te vertrouwen. In tegenstelling tot Claeys' directe familie maakten zij hier namelijk niet automatisch aanspraak op. Aan *zyn bastaerdeken* schenkt hij de som van 25 pond, op voorwaarde dat indien het kind zou komen te overlijden vooraleer

5 L. Gilliodts-Van Severen (ed.), *Costuimen Brugge, Coutume de la ville de Bruges, deel van Coutumes des Pays et Comté de Flandre: quartier de Bruges dl 1–2* (Brussel 1874–1875) 24–27.

6 Stadsarchief Brugge, Belastingen Zestendelen, reeks 139. Zie ook: H. Deneweth, *Houses and people. Living, building, investing and borrowing in three neighbourhoods of Bruges from the late middle ages until the nineteenth century* (onuitgegeven doctoraatsproefschrift Vrije Universiteit Brussel 2008).

7 Ibidem. We zouden Heidi Deneweth graag bedanken voor het ter beschikking stellen van haar databank van de penningkohieren voor Brugge. In de Zuidelijke Nederlanden bestonden verschillende munteenheden naast elkaar. In Brugge werd de waarde van goederen doorgaans uitgedrukt in de rekenmunt Vlaamse pond. 1 pond Vlaams was dan gelijk aan 20 schellingen Vlaams en 240 denieren of groten Vlaams. Om een idee te hebben van de waarde van een groot Vlaams, wordt de waarde van een goed doorgaans vergeleken met het loon van een ambachtsman. Ter vergelijking: het dagloon in de zomer van een gezelschapsmetselaar in Brugge in 1588 bedroeg 18 groten Vlaams. E. Scholliers, 'Le Pouvoir d'achat dans les Pays-Bas au XVIe siècle', in: *Album Charles Verlinden* (Gent 1975), 306–330, daar 306–307.

8 M. Carlier, *Kinderen van de minne? Bastaarden in het vijftiende-eeuwse Vlaanderen* (Brussel 2001).

ze getrouwd was, dit bedrag naar haar moeder Janneken zou gaan. Met deze 25 pond zou het meisje, ondanks haar bescheiden familie, toch kunnen beschikken over genoeg kapitaal om een aantrekkelijke huwelijkskandidate te zijn. Dit is waarschijnlijk precies het doel dat Claeys voor ogen had bij het opmaken van zijn testament. Janneken zelf kreeg van Claeys acht pond, zes schellingen en acht groten. Maar ook Jannekens moeder, de grootmoeder van

Hoewel het hebben van buitenechtelijke kinderen zeker geen uitzondering was in de laatmiddeleeuwse stedelijke samenleving, beschermde het erfrecht vooral de rechten van de echtelijke kinderen

hun dochter en huisvrouw van Gheleyn Speelman, ontving van Claeys een som van niet minder dan zes pond. Dus ondanks zijn jonge leeftijd en het feit dat hij samen met Gheleyns dochter een buitenechtelijk kind op de wereld zette, werd niet alleen de relatie met de moeder van zijn kind, maar tevens ook de relatie met zijn 'schoonouders' zelfs na zijn dood verder bestendigd. Uit de boedelinventaris blijkt bovendien dat een dergelijke monetaire gift geen eenmalige actie was. Claeys steunde Janneken ook financieel tijdens en na haar zwangerschap. Gedurende de zes weken dat zij *zwaer van kynde ghyneck* en voor de maand dat ze *int kyndt bedde gheleghen heeft* ontving zij bij elkaar drie pond en 46 schellingen. Daarnaast betaalde Claeys ook 26 schellingen voor de *vroedvrouwe tzelve Janneken by ghestaen hebbende in haer aerbeyt*. Hoewel we natuurlijk niet zeker kunnen weten of Claeys er al dan niet toe verplicht werd dergelijke sommen geld te betalen – hier vinden we geen enkele aanwijzing voor – geven dergelijke transacties wel blijk van een zekere verantwoordelijkheidszin en zorgzaamheid voor zijn buurmeisje en hun pasgeborene in nochtans moeilijke tijden.

Ten slotte werd met Hellinck De Wachtere, Jannekens aanstaande echtgenoot, die eveneens een huis bewoonde verderop in dezelfde straat, een financiële overeenkomst gesloten *anneghaende tlast vande houdensse vanden zelven kynde*. De buitenechtelijke dochter werd met andere woorden opgevangen door een nieuwe pleegvader, maar bleef niettemin gesteund door haar biologische vader. Claeys zou een jaarlijkse geldelijke bijdrage van twee pond groten, een soort alimentatie, leveren om bij te dragen aan het levensonderhoud van zijn buitenechtelijke dochter, zolang ze leefde. Claeys' zus, Janneken Gheeraerts schonk in haar testament dan weer twaalf pond groten aan jonkvrouw Cathelyne d' Ault, *haer moeye* of tante, langs de zijde van haar overleden moeder Jozyne.

Kortom, zowel Claeys als Janneken gebruikten hun testament om een deel van hun nalatenschap te schenken aan familieleden die volgens het gewoonterecht geen automatische aanspraak maakten op een deel van de erfenis. Maar niet

alleen familieleden bevonden zich onder de begunstigen van de familie Gheeraerts. Zo schonk Claeys een som van 20 schellingen aan het *joncwyf vanden huuse* en ook Gheeraert liet in zijn testament zijn dienstmeid niet onbedeeld. Zij ontving van hem twee pond groten. Naar alle waarschijnlijkheid gaat het hier zelfs om dezelfde dienstmeid. Claeys woonde als minderjarige jongeling op het tijdstip van zijn overlijden nog in het ouderlijk huis en Gheeraert had, zoals eerder vermeld, in hetzelfde pand intrek genomen met zijn vrouw Marie. Deze schenking van een som geld aan de dienstmeid was zeker geen uitzondering in de stedelijke milieus van die periode. In heel wat testamenten werd zelfs niet alleen geld gegeven, maar vaak ook een kledingstuk, huishoudelijk textiel of beddengoed.⁹ De redenen waarom ook de dienstmeid bedacht werd met een testamentaire gift kunnen erg uiteenlopend zijn, maar in de literatuur wordt er doorgaans van uitgegaan dat dienstpersoneel op die manier enerzijds bedankt werd voor bewezen diensten, maar anderzijds ook aangemoedigd bleef om die diensten naar behoren te blijven uitvoeren.¹⁰ De band tussen dienstpersoneel en werkgever(s) kon bovendien ook erg hartelijk zijn, waardoor een dergelijke gift bij testament niet vreemd hoeft te zijn.¹¹

Deze schenking van een som geld aan de dienstmeid was zeker geen uitzondering in de stedelijke milieus van die periode. In heel wat testamenten werd zelfs niet alleen geld gegeven, maar vaak ook een kledingstuk, huishoudelijk textiel of beddengoed

Testamenten boden niet alleen de mogelijkheid om verre familieleden of bastaardkinderen met een gift te gedenken, ook vrienden en kennissen konden op die manier voor bewezen diensten en hulp worden bedankt.¹² Ene heer Adriaen ontving van Gheeraert 30 schellingen als dank voor zijn bezoek aan het ziekbed van de overledene en zijn broer Claeys schonk 20 schellingen aan Hansken Schuytinck. De relatie tussen Claeys en Hansken wordt niet meteen duidelijk uit het testament, maar dat Hansken Schuytinck een vriend of goede kennis van de familie Gheeraerts was, kunnen we vermoeden daar ook Gheeraert hem, en een vrouw met de naam van Trysken Schuytink – wellicht zijn zus – respectievelijk twee pond en zes pond groten naliet. De penningkohieren laten ons bovendien weten dat de weduwe van Jan Schuytinck – naar alle waarschijnlijkheid de ouders van Hansken en Trysken – in 1583 een nabijgelegen huis huurde in de Zwarteleertouwersstraat. Ook dit laat vermoeden dat de buurt waarin men woonde een erg grote rol speelde in het dagelijkse, sociale leven van stedelingen. In tegenstelling tot (en eventueel zelfs als tegengewicht voor) de grote concentratie van mensen binnen de muren van een stad, vormden buurten immers een eerder bescheiden en bevattelijk netwerk van wederzijdse relaties waaruit men gretig putte voor het aangaan van vriendschappen en het vinden van potentiële huwelijkskandidaten. Bovendien was een dergelijk netwerk ook belangrijk in tijden van nood.

9 J. De Groot, 'Zorgen voor later? De betekenis van de dienstperiode voor jonge vrouwen in het laatmiddeleeuwse Gent herbekeken', *Stadsgeschiedenis*, 6:1 (2011) 1–15; M. Danneel, 'Quelques Aspects du Service Domestique féminin à Gand d'après des registres et manuels échevinaux des Parchons (2e m. du XVe siècle)', in: W. Prevenier e.a., (reds.), *Sociale Structuren en Topografie van Armoede en Rijkdom in de 14de en 15de eeuw* (Gent 1986) 51–72.

10 Danneel, 'Quelques Aspects', 57; T. Lambrecht, 'Slave to the Wage? Het dienstpersoneel op het platteland in Vlaanderen (16de–18de eeuw)', *Oost-Vlaamse Zanten*, 76 (2001) 32–48; P.J.P. Goldberg, 'What was a Servant?', in: A. Curry en E. Matthew, *Concepts and Patterns of Service in the Later Middle Ages* (Woodbridge 2000) 1–20.

11 Ibidem.

12 M. Carlier, 'Solidariteit of sociale controle? De rol van vrienden en magen en burens in een middeleeuwse stad', in: M. Carlier (red.), *Hart en marge in de laat-middeleeuwse stedelijke maatschappij. Handelingen van het colloquium te Gent (22–23 augustus 1996)* (Leuven 1996) 71–92.

Het creëren van een (t)huis in laatmiddeleeuws Brugge

Huwelijkscontracten waren overeenkomsten waarin het geldende recht van de langstlevende echtgenoot binnen een stad of gebied met betrekking tot één specifiek huwelijk gewijzigd kon worden. Volgens de Brugse costuimen waren de bezittingen van zowel man als vrouw binnen een huwelijk gemeenschappelijk goed, net zoals *de lichaemen van man ende wyf tusschen hemlieden zyn gemeyne*, tenzij *daerinne andersins wierde voorsien by contracte van huwelycke*.¹³ Het huwelijkscontract moest in principe opgesteld worden vooraleer het huwelijk voltrokken werd en kon daarna niet meer aangepast of veranderd worden. Zo werd vermeden dat de familie (die normaal gezien aanwezig was bij het opstellen van het contract) benadeeld zou worden. Om dezelfde reden was het niet toegestaan dat echtgenoten elkaar begunstigen bij testament. Het Brugse gewoonrecht was hierover duidelijk: man en vrouw mochten elkaar niet bevoordelen, *niet meer by testamente, dan inter vivos ofte andersins ten aanzien van den lancst levende*.¹⁴

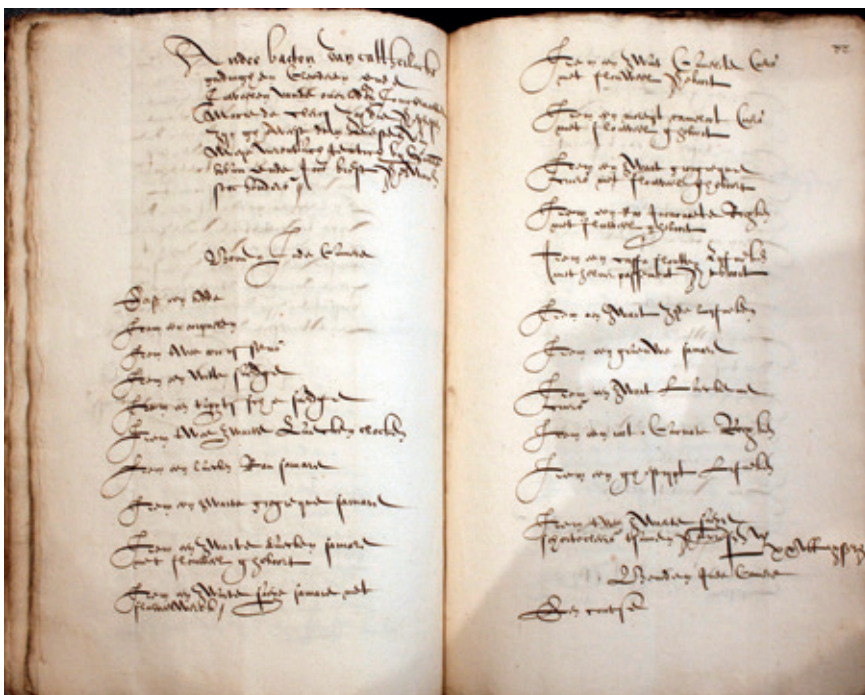
13 Gilliodts-Van Severen, *Costuimen Brugge*, 24–27.

14 Ibidem, 26.

Op 20 mei 1581 werd tussen Gheeraert Gheeraerts en zijn vrouw Marie de Clercq een dergelijk huwelijkscontract opgemaakt. In dit huwelijkscontract werd gestipuleerd dat indien het huwelijk geen kinderen, en dus directe erfgenamen, voortbracht, de langstlevende echtgenoot recht had op niet alleen *zyne ofte haeren cleederen, habytten, rynghe ende baguen ende juweelen* maar ook *de somme van hondert ponden grooten*. Het *surplus vande andere goedynghe die bovendien ten sterfhuuse bevonden werden*, moest bovendien verdeeld worden *elck half ende half volgens de rechten, wetten ende costuumen der stede van Brugge*.¹⁵

15 Ibidem, 24.

Het is dus belangrijk om bij een analyse van de huisraad telkens de vraag te stellen of er voordien al dan niet een huwelijkscontract tussen de echtelieden was opgesteld. Sommige bezittingen werden immers ofwel niet ofwel apart vermeld, aangezien de goederen die in het huwelijkscontract opgesomd

De boedelinventaris met roerende goederen van Marie de Clercq. Stadsarchief Brugge, Staten van Goed, 1585 – 1e reeks – 278. Foto van de auteurs – met toestemming van het Stadsarchief Brugge.

werden automatisch toekwamen aan de langstlevende echtgen(o)t(e). De rest van de huisraad die achterbleef in het sterfhuis van de overledene, werd door speciaal daarvoor aangestelde prijzers gewaardeerd en opgesomd in een boedelinventaris.

Door de opgenomen schuldrelaties is een dergelijke inventaris niet alleen een interessante bron in de studie naar sociale contacten tussen stedelingen onderling. Dankzij een vaak gedetailleerde vermelding van de huisraad geeft ze bovendien ook belangrijke aanwijzingen over de welvaartsstatus van de persoon in kwestie. Deze welvaartsstatus is samen met de burgerlijke stand een mogelijke indicatie van de positie die de overledene bekleedde in het sociale weefsel van de stad. In het geval van schoondochter Marie de Clercq waren het gezworen stokhouders¹⁶ Guillaume Bibau en Joos Biest die de inboedel van de woning van Marie van een waarde voorzagen (met een totaal van niet minder dan 66 pond 11 schellingen en 4 groten) en de goederen neerschreven in een inventaris die deel uitmaakt van het hierboven beschreven convoluut. De inventaris werd volgens de tekst slechts opgesteld op 1 mei 1584, terwijl Marie volgens de inleiding van haar staat van goed reeds overleden was op 11 november 1583. De reden voor deze vertraging is jammer genoeg niet meteen duidelijk. De stokhouders hebben er in dit geval voor gekozen om de voorwerpen op te sommen per kamer waarin deze voorwerpen zich bevonden op het moment dat de boedel werd opgesteld, wat ons een beeld geeft van de woonsituatie van Marie en Gheeraert. De woning bestond uit drie van elkaar te onderscheiden kamers: de kamer boven, de kamer beneden en een keuken. Hoewel er door de prijzers wel een onderscheid gemaakt wordt tussen drie aparte kamers, worden de eerste twee louter benoemd naar hun ligging in de woning en niet naar de voornaamste dagelijkse functie die er werd uitgeoefend. Dat is echter wel het geval bij de keuken. Als we kijken naar de voorwerpen die in de kamer boven werden opgesomd, kunnen we stellen dat deze kamer in principe de mogelijkheid bood om er te slapen gezien de aanwezigheid van een matras, lakens en een *tapytse saerge* of fijn geweven deken. Vreemd genoeg ontbreekt echter een bedmeubel of een *coutse*, wat betekent dat de kamer evenzeer zou kunnen zijn gebruikt als een opslagruimte voor (bed)textiel en kleding. Naast het beddengoed en de matras bestaat de inventaris van die kamer namelijk uit de opsomming van voornamelijk rood en zwart gekleurde kledingstukken, rijkelijk afgewerkt met dure stoffen. Een zwarte keurs uit kamelot, geboord met fluweel, een zwart zijden lijfje en een rood rokje zijn hiervan sprekende voorbeelden. De goederen van deze kamer werden samen geprezen voor een (hoog) bedrag van 25 ponden, 9 schellingen en 2 groten.

De kamer beneden bevatte eveneens een matras en beddengoed, maar in dit geval staat er ook een *coutse* vermeld. Bovendien is het bed omgeven door groene gordijnen met een groen rabat, wat het bed niet alleen een zekere privacy verleende, maar het ook van een zekere pronkfunctie voorzag naar de eventuele bezoeker toe. Deze kamer werd voornamelijk gebruikt als comfortabele zit- en waarschijnlijk ook eetruimte. Dat is af te leiden uit de aanwezigheid van een tafel met tafelkleed, drie houten stoelen, een mandezetel met *tapijtse* kussens, een *zilvertresoor* of een fijn afgewerkte kast bedoeld voor het bewaren en het etaleren van zilverwerk, een aantal grote en kleine kisten en een *glaseboort* of een kast of plank bedoeld voor het bewaren of etaleren van glazen en ander glaswerk. Dat de ruimte erg luxueus was ingericht – wat niet alleen wijst op de relatieve welvaart van zijn bewoners, maar ook op de gangbare consumptievoorkeuren in het laat-zestiende-eeuws Brugge – is te merken aan de aanwezigheid van een cabinet en drie schilderijen. Een cabinet was een kunstig uitgewerkt opbergmeubel dat voor de welvarende stedeling hét

16 Stokhouders waren een soort handelaars in tweedehandse goederen, waaronder kleding maar ook meubilair en allerlei andere huishoudgoederen, aangesteld door de stad, en verantwoordelijk voor het regelen van de verkoop van inboedels. In Brugge waren er steeds 4 stokhouders tegelijkertijd actief.

pronkbergmeubel bij uitstek werd. Het cabinet combineerde de functies van een *tresoor* en een schrijftafel, maar werd vooral gewaardeerd omwille van de superieure decoratieve afwerking en het gebruik van nieuwe, dure en vaak exotische materialen, zoals ebbenhout, zilver, koper en curiosa zoals koraal, schildpad en ivoor.¹⁷ Uit welke materialen het cabinet uit deze boedel precies was gemaakt, werd jammer genoeg niet gespecificeerd. De aanwezigheid van een speelbord in de kamer, toont aan dat deze ruimte ook een sociaal-ontspannend karakter had. Deze kamer beneden werd bovendien verwarmd door een haardvuur, getuige daarvan het rooster en de vuurketel.

17 R. Fabri, 'Van een gestockten tresoirken tot een rare schrijffcabinet' of Antwerpse kasten van de laat-16de tot de vroeg-18de eeuw: typologie en gebruik', in: R. Fabri (red.), *Opgeruimd staat netjes. Bergmeubelen van einde 16de tot begin 20ste eeuw* (Leuven 1997) 17–39.

Simon Bening, Miniatuur 'Januari' in Breviarium Mayer van den Bergh, fol 1v. INV. nr 618 – Gent-Brugge, omstreeks 1510, Perkamert en velijn, 706 fol., 22,4 x 16 cm. Museum Mayer van den Bergh.

Het linnengoed en de juwelen met zilverwerk werden als aparte objectgroepen in de boedel genoteerd en getuigen eveneens van de financiële welstand van de bewoners. Onder Maries linnengoed bevonden zich onder andere een lijfje met zilveren haakjes, een met gouddraad geborduurd hemd en een kapje in fijn gerimpeld linnen. Onder haar juwelen bevonden zich onder meer enkele gouden ringen, paternosters, zilveren knopen en met zilver en goud beslagen riemen, maar ook gebruiksvoorwerpen zoals zilveren messen en zilveren zoutvaten.

De derde en laatste kamer was de keuken. De huisraad was er echter nogal beperkt, er is slechts sprake van twee tafels en een spit met braadpan. Dat in deze keuken op het moment van het opmaken van de inventaris nog regelmatig gekookt werd, valt dan ook sterk te betwijfelen. In Geeraerts' inventaris vinden we een aantal kostenposten voor *teere byden overleden aldaer ghedaen tydert het overlyden van zyne huusvrauwe*. De inboedel van de woning doet echter ook vermoeden dat ondanks de aanwezigheid van de twee rijkelijk uitgeruste kamers met keuken, Marie en haar echtgenoot naar alle waarschijnlijkheid een eigen deel van een grotere woning bewoonden. Zo is er in de *schulden* wel vermelding van een dienstmeid, maar vinden we van haar weinig tot geen sporen terug in de beschreven woning. Hoewel het niet met volledige zekerheid vast te stellen valt, doet de formulering in de staten vermoeden dat het merendeel van de familieleden ofwel in hetzelfde huis woonde, gelegen aan een van de twee voornoemde brouwerijen, ofwel verdeeld woonde in de woonhuizen behorende tot de twee brouwerijen.

Juwelenkoffertje, 16^e eeuw (Brugge, Bruggemuseum Gruuthuse (Stad Brugge, Cel Fotografie)). Met dank aan Jan D'hondt van het stadsarchief Brugge.

In de boedelinventaris van Marie de Clercq werden enkel twee kamers en een keuken vermeld bij de opsomming van het roerend goed. Ook dit doet vermoeden dat Gheeraert en zijn echtgenote Marie een deel van een groter geheel bewoonden. Van Gheeraert en Roegier is bovendien ook geweten dat vader en zoon overleden zijn in hetzelfde *sterfhuuse*, wat bevestigt dat zij in elk geval ten tijde van hun beider overlijden in hetzelfde huis woonden. Deze vaststelling werpt daardoor een nieuw licht op gangbare ideeën rond familiestructuren en de vestigingsgewoonten in een laatmiddeleeuwse stad. Hoewel men ervan uit gaat dat er in die periode vooral sprake is van kleine gezinnen, die apart een huishouden inrichten, los van het ouderlijk huis (neolocaliteit), zien we hier duidelijk dat ook vormen van *co-housing* nog steeds tot de mogelijkheden behoorden.

Besluit

Uit de bewaard gebleven verzameling historische documenten van de familie Gheeraerts blijkt dat bezit na overlijden werd herverdeeld onder en doorgegeven aan de eigen familieleden en andere dierbaren, via het stedelijke gewoonterecht, de herverdeling en verkoop, testamentaire schenkingen, en de stipulaties in huwelijkscontracten. Bezittingen krijgen er bovendien steeds een andere rol en betekenis in toebedeeld; testamenten werden immers bewust opgesteld door de testateur in kwestie en persoonlijke bezittingen werden op een weloverwogen en betekenisvolle manier aan vrienden, kennissen of familieleden beloofd. Boedelinventarissen en staten van goed daarentegen werden pas na het overlijden van de eigenaar neergeschreven door derden en geven slechts een 'droge' – maar vaak ook erg gedetailleerde – weergave van de staat waarin de woning, en de overige bezittingen

van de overledene zich bevonden. Een huwelijkscontract werd dan weer opgesteld bij de voltrekking van het huwelijk tussen twee echtelieden, maar stelde bepaalde voorwaarden inzake de verdeling van de erfenis bij het overlijden van één van beiden.

Bovendien is gebleken dat dergelijke regelingen (en dus dergelijke documenten) reeds lang bestaande relaties tussen de betrokkenen konden bevestigen, maar evengoed brachten ze ook nieuwe relaties tot stand of werden de nauwe banden tussen geveer en ontvanger, overledene en achtergeblevene verbroken of gewijzigd.

Dat bij het smeden van persoonlijke relaties in het zestiende-eeuwse Brugge niet alleen familiale banden, maar ook de directe stedelijke woonomgeving van belang was, mag ruimschoots blijken uit de hier bestudeerde casus. In deze welgestelde brouwersfamilie werden have en goed voortdurend in werking gesteld om zowel verre en naaste familieleden als vrienden en andere dierbaren na iemands overlijden wel bedeed achter te laten, in een poging een voorspoedige toekomst voor hen te verzekeren. De hier besproken bronnen – maar evengoed ook andere staten van goed uit steden zoals Antwerpen, Mechelen en Oudenaarde – zijn met andere woorden niet alleen bruikbaar om huisraad en materiële cultuur te bestuderen, maar kunnen eveneens ingeschakeld worden in de studie naar gemeenschapsvorming en het creëren en in stand houden van vriendschappelijke, familiale en buurtrelaties.

Bibliografie

- J. Anseeuw e.a., *Achter Brugse Muren. Op zoek naar materiële cultuur in Brugge, 1500–1800, deel 8 Leven in Oude Huizen* (Brugge 2014).
- M. Carlier, 'Solidariteit of sociale controle? De rol van vrienden en magen en bureu in een middeleeuwse stad', in: M. Carlier (red.), *Hart en marge in de laat-middeleeuwse stedelijke maatschappij. Handelingen van het colloquium te Gent (22–23 augustus 1996)* (Leuven 1996) 71–92.
- J. De Groot, 'Zorgen voor later? De betekenis van de dienstperiode voor jonge vrouwen in het laatmiddeleeuwse Gent herbekeken', *Stadsgeschiedenis*, 6:1 (2011) 1–15.
- H. Deneweth, *Houses and people. Living, building, investing and borrowing in three neighbourhoods of Bruges from the late middle ages until the nineteenth century* (onuitgegeven doctoraatsproefschrift Vrije Universiteit Brussel 2008).
- T. Hamling en C. Richardson (reds.), *Everyday objects: medieval and early modern material culture and its meanings* (Farnham 2010).
- M. Howell, 'Fixing Movables: Gifts by Testament in Late Medieval Douai', *Past&Present* 150 (1996) 3–45.
- A. Matchette, 'To Have and to Have Not: the Disposal of Household Furnishings in Florence', *Renaissance Studies*, 20:5 (2006) 701–716.
- K. Overlaet, 'Replacing the family? Beguinages in early modern western European cities: an analysis of the family networks of beguines living in Mechelen (1532–1591)', *Continuity and Change*, 29 (2014) 325–347.
- C. Richardson, 'Household Objects and Domestic Ties', in: C. Beattie, A. Maslakovic en S. Rees-Jones (reds.), *The Medieval Household in Christian Europe, c. 850 – c. 1550. Managing Power, Wealth, and the Body* (Turnhout 2003) 433–447.

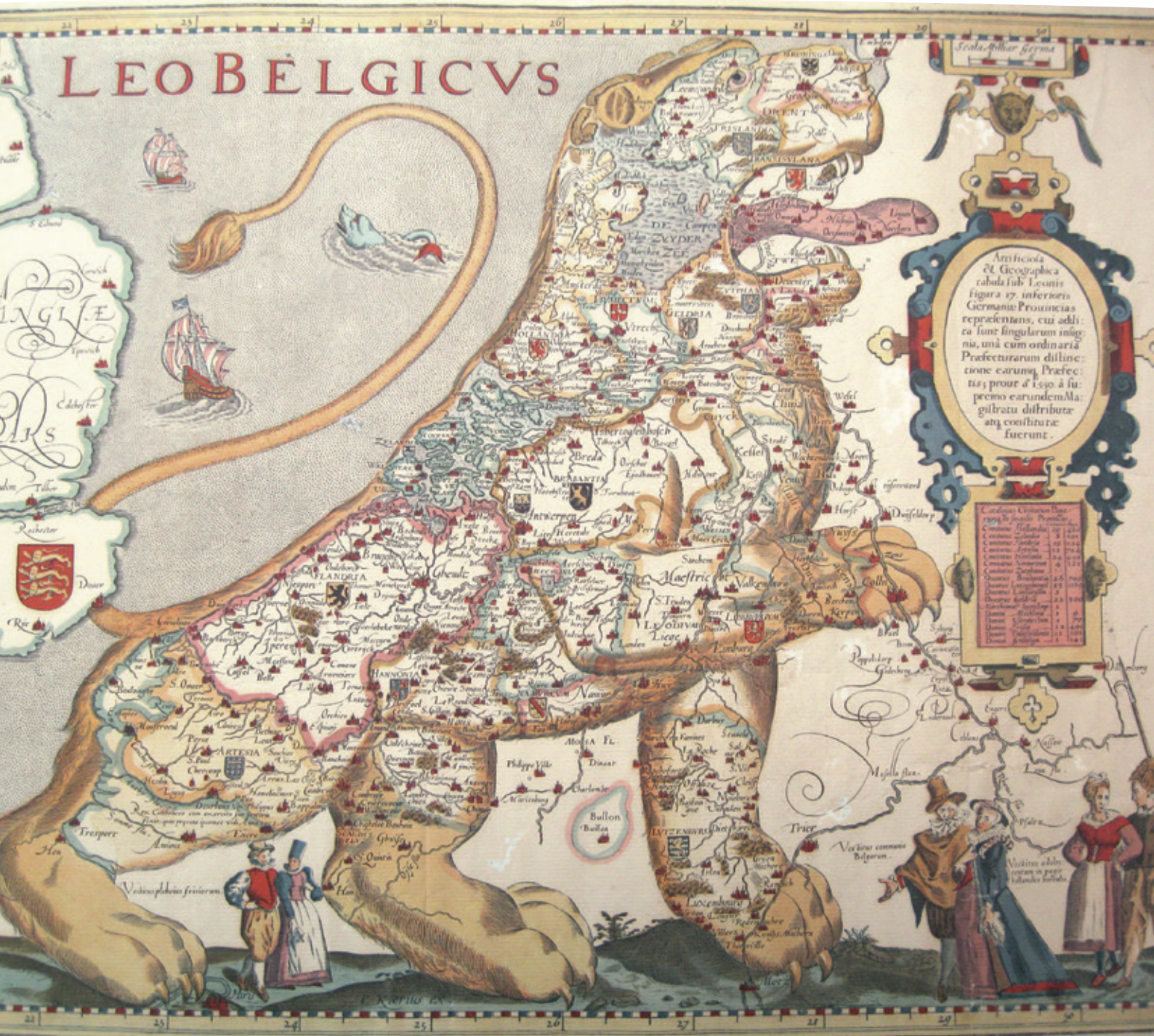
Biografie

Julie De Groot is momenteel doctoraal onderzoeker, verbonden aan het Centrum voor Stadsgeschiedenis van de Universiteit Antwerpen. Zij werkt aan een proefschrift met de titel *Creating a Domestic City? The Production and Consumption of Domestic Space in Late Medieval Bruges and Antwerp, 1450–1600* over wooncultu(u)r(en) en levensstijlen in de laatmiddeleeuwse stad.

Isis Sturtewagen werkt als lid van het Centrum voor Stadsgeschiedenis (Universiteit Antwerpen) aan een doctoraat over mode en kleding in de Lage Landen tijdens de 15e en 16e eeuw. In 2009 studeerde zij af in de Archeologie met een scriptie over middeleeuwse hoofddoeken. De resultaten van dit onderzoek werden gepubliceerd in het artikel: 'Unveiling social fashion patterns: a case study of frilled veils in the Low Countries (1200–1500)', *Medieval Clothing and Textiles*, 7 (2011) 33–63.

LEO BELGICVS

Artificioſa
 & Geographica
 tabula ſub Leonis
 figura 17. inferioris
 Germania: Præſentans,
 cui addita
 ſunt ſingularum inſig-
 nia, una cum ordinari-
 a Præfecturarum dilin-
 eatione earum, Præfec-
 tis, prout à 1590. à ſu-
 premo earundem Ma-
 giſtrato diſtributa
 atq; conſtituta
 fuerunt.

Præſectus	Præſectus	Præſectus
Comitatus Hollandia	10	1400
Comitatus Brabantia	8	1000
Comitatus Flandria	12	1500
Comitatus Artoſia	15	1750
Comitatus Namur	12	1500
Comitatus Louuain	8	1000
Comitatus Limburg	6	750
Comitatus Antuerp	10	1250
Comitatus Brabantia	8	1000
Comitatus Flandria	12	1500
Comitatus Artoſia	15	1750
Comitatus Namur	12	1500
Comitatus Louuain	8	1000
Comitatus Limburg	6	750
Comitatus Antuerp	10	1250

De mens als archiefbron

DNA-onderzoek voor genealogie, archeologie en lokale geschiedenis

Marc Van den Cloot

Inleiding

Het ontstaan en de geschiedenis van een dorp of stad onderzoeken is niet eenvoudig. Ondanks het nog bestaande materieel erfgoed, de overgeleverde documenten en verhalen blijven vele vragen onbeantwoord. De heemkundige bijt zijn tanden stuk op vragen zoals wie heeft die gemeenschap gesticht, van waar kwamen deze mensen, was het een enkele of verschillende familieclans of tot welke volksgroep behoorden zij? Sinds enkele jaren krijgt de heemkunde vanuit een onverwachte hoek hulp aangereikt dankzij het onderzoek van het menselijk DNA.

Het letterwoord DNA schrikt nog veel mensen af.¹ Via de media associëren ze het met ziekten en misdadonderzoek. Maar het belang van de kennis en het onderzoek van DNA reikt veel verder. DNA is aanwezig in elke lichaamscel en bepaalt onze lichamelijke en geestelijke kenmerken. We erven het in gelijke mate van onze ouders op nog steeds dezelfde wijze als bij het ontstaan van de mens. Het DNA is daardoor een archiefdrager van de menselijke evolutie.

Heemkundigen, genealogen en historici zijn vertrouwd met en afhankelijk van allerlei soorten archiefvormen. Die brengen we spontaan in verband met schriftelijke of materiële archiefbronnen. Maar ook de mens is al eeuwen het studieobject van diverse wetenschappelijke disciplines. De ontstaans-geschiedenis van het leven en van de mens in het bijzonder fascineert alle stervelingen. De paleontologie en de archeologie slaagden erin een deel van de puzzel op te lossen. Hun bron betreft echter de dode mens, niet de levende. In ons erfgoedwerkveld, namelijk heemkunde en familie- en volkskunde, is die levende mens wel prominent aanwezig. De archiefbron die we daar aanboren is het menselijk geheugen en de uitgelezen techniek daarvoor is *oral history*. Mensen interviewen leert ons veel wat we niet in schriftelijke bronnen vinden. Daarbij voegen zich nu de mogelijkheden die het DNA-onderzoek ons biedt: de biologische mens als archiefbron.

We gaan niet in op de erfelijkheidsleer waarvoor de Oostenrijkse kloosterling Gregor Johann Mendel (1822–1884) de basis legde met zijn bekende wetten van Mendel. Belangstellenden verwijzen we naar het artikel 'De mens als archiefbron'² en naar Wikipedia onder het lemma 'DNA-geschiedenis'. Voor een kort overzicht, zie kaderstuk Leeswijzer 1 dat aantoont dat deze jonge

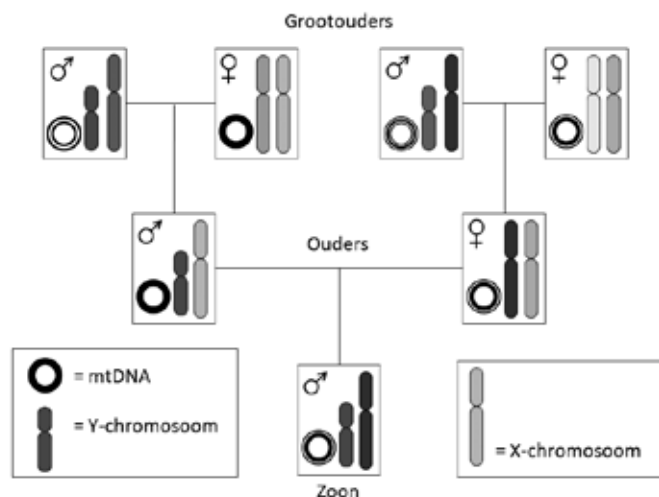
1 DNA = deoxyribonucleic acid, in het Nederlands desoxyribonucleïnezuur, in het Frans ADN of acide desoxyribonucléique.

2 M. Van den Cloot, 'De mens als archiefbron', *Vlaamse Stam*, 48:2 (2012) 98–121.

wetenschappelijke discipline in volle ontwikkeling is. Allicht zorgt het onderzoek van het volledige genoom in de toekomst nog voor verrassingen.

De lezer stelt zich terecht de vraag: wat is het nut van DNA-onderzoek en meer bepaald van de genetische-genealogie, dat wil zeggen de koppeling van genetisch onderzoek met klassiek genealogisch onderzoek, voor de heemkunde? In dit artikel proberen we een antwoord op die vraag te bieden.

De genetische vererving via Y-chromosomaal DNA en mtDNA.

Keren we eerst terug naar het genetisch-genealogisch onderzoek. Alles start met een staalafname van DNA en vervolgens met de *sequencing*, het lezen van de volgorde der nucleotiden op de Y-chromosoom.³ Het resultaat is het haplotype van de geteste persoon. Dat is niet zijn genetische identiteitskaart (dat is het volledige genoom) maar het genetisch profiel van zijn vaderlijke voorouderlijn, in principe juridisch bepaald door de familienaam. Dat wil zeggen dat het haplotype en de daaraan verbonden subhaplogroep dezelfde zijn voor alle mannelijke leden van de vaderlijke lijn. Vader, zoons, broers, neven, achterneven delen hetzelfde genetisch kenmerk. Door vergelijking van de haplotypes onderscheidt men wereldwijd een 20-tal haplogroepen. Via de snips (zie Leeswijzer 2) splitst men die op in subhaplogroepen, die zelf weer in ondergroepen worden opgedeeld. In gewone taal: mannen die tot een zelfde subhaplogroep behoren, stammen af van een gemeenschappelijke voorvader of MRCA⁴. Dit is de basis van de genealogische genetica door de combinatie van genealogie en genetica.

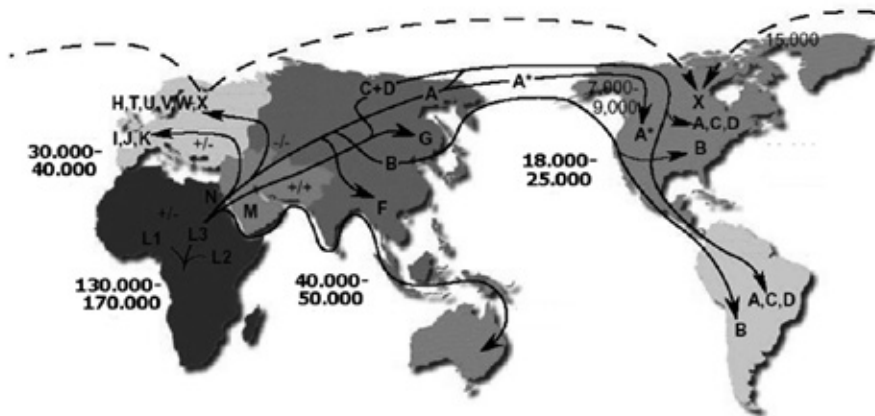
Het is nuttig een onderscheid te maken tussen het algemeen nut van DNA-onderzoek en de specifieke mogelijkheden die het biedt. Tevens is er enerzijds de persoonlijke invalshoek van de deelnemer van een DNA-project en anderzijds deze van de globale resultaten voor de erfgoedgemeenschap. Onder de noemer van het algemeen nut van genetische-genealogie citeren we volgende belangrijke winstpunten: de bijdrage tot de kennis van de menselijke migratie-geschiedenis, wereldwijd en regionaal. Een andere finaliteit is het door middel van de bekomen genetische verwantschappen bijdragen tot het opmaken van een familienamenstamboom.⁵ Verder kan men ook het genetisch wetenschappelijk onderzoek verfijnen, onder meer door het ontdekken van nieuwe mutaties. Het historisch wetenschappelijk onderzoek en de kennis van de regionale en lokale geschiedenis zijn eveneens gebaat met de nieuwe inzichten over de menselijke migratiepatronen zowel in een ver als in een relatief recent verleden.

3 Zie ook het kaderstuk Leeswijzer 2.

4 MRCA = Most Recent Common Ancestor (meest recente gemeenschappelijke voorouder).

5 In het Engels noemt men dit 'surname projects'.

Migratielijnen van de moderne mens op basis van het mtDNA.

Specifieke mogelijkheden van genetische-genealogie voor individuen

Via genetische-genealogie kan iemand zijn plaats in de menselijke migratie-geschiedenis bepalen of zijn juridische (genealogische) stamboom bevestigen of ontkrachten. Hij kan ook zijn genealogie uitbreiden door verder in het verleden op te klimmen en vastgelopen opzoekingen vlot te trekken (onbekende vader, vondeling, adoptie). Verder kan hij bepalen of er verwantschap is met andere familienaamtakken en eventueel onvermoede verwante takken in binnen- en buitenland ontdekken. Ten slotte is het mogelijk de afstamming op te sporen uit middeleeuwse families (vóór de aanname van een familienaam) en zijn DNA te vergelijken met dit uit archeologische vondsten.

Dat is het opzet van de DNA-projecten van Familiekunde Vlaanderen die reeds 1.175 deelnemers tellen. In eerste instantie was het de bedoeling om het territorium van het historische oud-hertogdom Brabant te bestuderen. Op aanraden van professor Jean-Jacques Cassiman hebben we dit uitgebreid tot geheel België. Vanaf 2013 hebben we het onderzoeksterrein uitgebreid tot de hele Benelux en de aangrenzende regio's in Frankrijk, Duitsland en het Verenigd Koninkrijk. In het dubbelproject DNA Brabant en DNA België bleek door de onderlinge vergelijking dat 42,63 procent van de deelnemers genetisch verwant was. Namen we uitsluitend de deelnemers van 'Belgische' origine, dat wil zeggen wier oudst bekende voorvader in België geboren is, dan steeg dit cijfer tot 49,93 procent. Dat betekent dat ze tussen nu en ca. 1.000 jaar geleden een gemeenschappelijke voorvader hebben. Een uniek resultaat dat internationale belangstelling oogstte. De resultaten zijn gepubliceerd in twee boeken: *DNA Brabant* en *DNA België*.⁶ Vermits de evolutie niet stilstaat, zijn intussen een aantal subhaplogroepen verder opgedeeld, zoals de dominante West-Europese subhaplogroep R1b. Dat had tot gevolg dat een aantal eerder bepaalde verwantschappen een bank naar achter schoven omdat de MRCA zich verder in het verleden situeert.⁷

In de vermelde publicaties staan tal van voorbeelden van aangetoonde verwantschappen. We pikken er het meest spraakmakende voorbeeld uit.⁸ Dat bewees niet enkel de verwantschap op genetische afstand 1 tussen twee personen met een verschillende familienaam, Goetelen en Cornelis, maar ontmaskerde ook de onbekende vader van Walterus Goetelen.

6 M. Van den Cloot e.a., *DNA Brabant, DNA-project 2009 oud-hertogdom Brabant* (Lier 2010) en M. Van den Cloot e.a., *DNA België, DNA-project 2010 België exclusief oud-hertogdom Brabant* (Lier 2011).

7 Verwantschap drukt men uit in stappen van 0 tot 6, de genetische afstand. Hogere waarden beschouwen we niet meer als verwant. Waarde 0 is een genetische verwantschap met 95 % zekerheid ca. 250 à 270 jaar geleden. De statistische zekerheid daalt snel boven afstand 2 door de hogere mutatiesnelheid van bepaalde merkers dan aanvankelijk berekend.

8 Van den Cloot e.a., *DNA Brabant*, 135, 170 en 314.

Symbolen: °: geboren; ~: gedoopt; †: overleden; X: gehuwd.

Voorouders van deelnemer Goetelen:

- I **N.N.?** & Anna Maria Goetelen, ° Arendonk 21/2/1780, † Arendonk 3/9/1820
- II Walterus Goetelen, ° Arendonk 11/11/1805, † Arendonk 27/1/1872
X Arendonk 13/2/1829 Helena Van den Bergh, ° Arendonk 24/9/1800, † Arendonk 30/10/1856
- III Joannes Goetelen, ° Arendonk 10/5/1829, † Arendonk 24/2/1893
X Arendonk 2/5/1857 Maria Elisabeth Smolders, ° Duizel en Steensel (NL) 17/2/1833, † Arendonk 5/5/1916

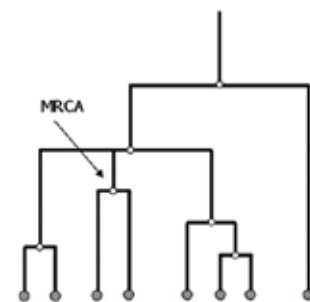
Voorouders van deelnemer Cornelis:

- I **Cornelius Cornelis**, ~ Reusel 12/3/1785, † Arendonk 30/11/1840
X Arendonk 25/4/1816 Maria Elisabeth van Eyck, ~ Arendonk 24/12/1791, † Arendonk 9/11/1838
- II Petrus Josephus Cornelis, ° Arendonk 1/2/1825
X Turnhout 11/2/1852 Elisabeth Schenkels, ° Turnhout 23/6/1829
- III Petrus Josephus Cornelis, ° Turnhout 3/9/1873, † Turnhout 16/1/1961
X Turnhout 18/2/1893 Anna Maria Claesens, ° Turnhout 9/4/1872, † Turnhout 22/9/1959

Cornelius Cornelis was de enige mogelijke kandidaat want zijn vader was reeds overleden vóór 1805 en hij had geen broers. Bovendien was hij minderjarig toen hij het kind verwekte dat na zijn geboorte de familienaam van moeder kreeg (Walterus Goetelen). Arendonk en Reusel grenzen aan elkaar, mogelijk een kermisavontuur ...

Dit verhaal toont de mogelijkheid aan om de gemeenschappelijke voorvader te vinden van personen die op een onbekende voorvader stuiten. Uiteraard waren de omstandigheden hier optimaal en konden we de koppelpersoon echt identificeren. Dat zou niet het geval zijn indien de vader en eventuele broers in 1805 in leven en sexueel actief waren geweest. Zij hadden immers hetzelfde Y-chromosomale DNA zodat we die niet onderling konden onderscheiden. In dat geval konden we enkel bepalen dat Goetelen uit het geslacht Cornelis stamde.

Een treffend voorbeeld was ook de zoektocht om acht verschillende takken van de familie Moorkens met als vermoedelijke MRCA Heynric Moorkens (° Herentals <1575, † Herentals 1651) aan elkaar te linken. Vijf takken sloten perfect aan, drie hadden een ander biologische vader.⁹ De afstamming bepalen uit families van vóór de invoering van de familienaam en des te meer uit

Voorbeeld van een evolutionaire boom waarbij de grijze bollen verschillende individuen, families of populaties voorstellen. De MRCA is de meest recente voorouder van de twee afgesplitste takken.

De afstamming bepalen uit families van vóór de invoering van de familienaam en des te meer uit middeleeuwse families, is niet eenvoudig. Er zijn immers weinig en vooral vaak onbetrouwbare bronnen, want onvolledig of onderling in tegenspraak

9 Zie hierover het artikel van drs. L.A.M. (Marc) Gabriëls, 'De Kempense "familie" Moorkens uit Herentals. Een praktijkoefening van genetische genealogie als verrijking van de genealogie', *Vlaamse Stam*, 48:2 (2012) 158–172.

middeleeuwse families, is niet eenvoudig. Er zijn immers weinig en vooral vaak onbetrouwbare bronnen, want onvolledig of onderling in tegenspraak. Algemeen gaat men er nu van uit dat verwantschappen van vóór 1400 moeilijk met absolute zekerheid te bewijzen zijn.

Vergelijking met DNA uit archeologische vondsten kan een oplossing bieden als men van een bekende en 'bewaarde' voorouder afstamt, maar ook dan zijn er grote problemen. Het Y-DNA degradeert snel door de grote vochtigheidsgraad in onze contreien, zodat er weinig, onvolledig of geen bruikbaar materiaal overblijft. Het mtDNA is veel talrijker, maar vertoont geen STRs zodat rechtstreekse verwantschappen niet te bewijzen zijn, tenzij men over een perfecte genealogie van de vrouwelijke lijn beschikt, wat meestal niet het geval is. Analyse van DNA uit archeologische opgravingen is daarom heel moeilijk en bovendien erg duur. Er zijn nochtans dergelijke projecten uitgevoerd in het buitenland. Spectaculaire resultaten die de media haalden, zijn de ontdekking van het skelet van de onfortuinlijke Engelse koning Richard III¹⁰ die in 1485 sneuvelde en de aan de Franse koning Henri IV toegeschreven schedel die uiteindelijk niet van hem bleek te zijn.¹¹ In beide gevallen leverde het mtDNA resultaten op. Voor Henri IV is het bewijs waterdicht omdat men over perfect bekende vrouwelijke lijnen beschikte. Bij Richard III is dat wetenschappelijk nog niet zeker. Bepaalde stukken mtDNA zijn bij alle of bij een grote groep mensen identiek, terwijl er toch geen verwantschap is. Dat komt doordat het volledige mtDNA-genoom niet is geanalyseerd. De onderzoekers trachten nu restanten van het Y-DNA te vinden, dat eventueel wel zekerheid kan bieden.

Specifieke mogelijkheden van genetische-genealogie voor erfgoedgemeenschap

De genetische genealogie kan bijdragen tot het migratie- en populatieonderzoek (internationaal, nationaal en regionaal), het hersamenstellen van een lokale gemeenschap vóór en na een historisch breekpunt en het bepalen van de mate waarin de juridische en de biologische afstamming afwijken. Uiteraard kunnen de laatste vier kenmerken van de mogelijkheden voor individuen ook voor de heemkundige nuttig zijn (zie supra).

Uit de afbeelding op pagina 53 bleek reeds duidelijk dat DNA-onderzoek een belangrijke bijdrage levert aan de kennis van de migratiepatronen in de wereld. De tabel op de volgende pagina geeft aan dat dit ook het geval is op nationaal en regionaal vlak. Van de 20 bekende haplogroepen zijn er negen in onze streken aangetroffen (de opsplitsing van de haplogroepen R, I en J even terzijde gelaten). De vier grootste groepen in de tabel vertegenwoordigen ruim 85 procent van het totaal. Een aanwijzing dat de bevolking van ons land erg stabiel en honkvast is.

Een zeldzame uitschieter is die ene deelnemer met haplogroep A (nu Y genoemd). Dat is de eerste mutatie van de homo sapiens, Afrikaans dus en bijna 200.000 jaar oud! Hij is mogelijk een afstammeling van een slaaf, zoals bij enkele gevallen in Engeland bleek.

Op gebied van het populatieonderzoek kan en moet nog veel gebeuren en daar ligt een enorm braakliggend terrein voor de samenwerking tussen lokale heemkringen en het DNA-project van Familiekunde Vlaanderen. Dat het mogelijk is, bewees Maarten Larmuseau met zijn onderzoek naar de oorsprong van de vele Franse familienamen in West-Vlaanderen.

Historische bronnen leren ons dat die regio tussen 1570 en 1600 ingevolge oorlogsgeweld en emigratie om godsdienstige of economische redenen een

10 M. Larmuseau, 'Het DNA van een koning – Genetische genealogie als sleutel bij het toeschrijven van stoffelijke resten aan historische figuren', *Vlaamse Stam*, 49:3 (2013) 201–203. Zie ook: Charlier e.a., 'Genetic comparison of the head of Henri IV and the presumptive blood from Louis XVI', *Forensic Science International: Genetics* (2013).

11 M. Larmuseau, 'Kopzorgen over de identiteit van een gemummificeerd hoofd – Genetisch-genealogisch onderzoek weerlegt eerdere identificatie die hoofd toeschreef aan Franse koning Henri IV', *Vlaamse Stam*, 49:6 (2013) 490–495. Zie ook: M. Larmuseau e.a., 'Genetic genealogy reveals true Y haplogroup of House of Bourbon contradicting recent identification of the presumed remains of two French kings', *European Journal of Human Genetics*, 22:5 (2013) 681–687.

Tabel: vergelijking Haplogroepen (Hg) en Subhaplogroepen (SHg) per regio en land

	Vlaanderen		Wallonië		België		Noord-Brabant		Andere		Totaal	
		%		%		%		%		%		%
Aantal deelnemers	710	100,00	66	100,00	776	100,00	163	100,00	25	100,00	964	100,00
Aantal Hg	12		8		12		9		6		12	
R1b	430	60,56	40	60,61	470	60,57	105	64,42	15	60,00	590	61,20
I 1	92	12,96	6	9,09	98	12,63	14	8,59	4	16,00	116	12,03
I 2	51	7,19	5	7,57	56	7,21	13	7,98	1	4,00	70	7,26
E 1	37	5,21	7	10,60	44	5,67	5	3,06	1	4,00	50	5,19
R1a	32	4,50	2	3,03	34	4,38	3	1,84	1	4,00	38	3,94
J 2	26	3,66	1	1,52	27	3,48	12	7,36	-	-	39	4,05
G 2	24	3,38	3	4,55	27	3,48	6	3,68	3	12,00	36	3,74
J 1	8	1,13	-	-	8	1,03	3	1,84	-	-	11	1,14
L	4	0,57	-	-	4	0,52	-	-	-	-	4	0,41
Q	3	0,42	-	-	3	0,38	-	-	-	-	3	0,31
T	2	0,28	2	3,03	4	0,52	2	1,23	-	-	6	0,62
A (nu Y genoemd)	1	0,14	-	-	1	0,13	-	-	-	-	1	0,11
Aantal SHg	41		17		42		26		9		42	
R1b-U106	179	25,21	16	24,23	195	25,13	52	31,90	6	24,00	253	26,24
R1b-P312	154	21,69	13	19,68	167	21,52	35	21,47	3	12,00	205	21,26
I1-M253	85	11,97	6	9,09	91	11,73	14	8,59	4	16,00	109	11,30
R1b-U152	76	10,71	9	13,63	85	10,95	10	6,13	5	20,00	100	10,37
R1a-M17	31	4,37	2	3,03	33	4,25	3	1,84	1	4,00	37	3,84
I2-M223	26	3,66	3	4,55	29	3,74	7	4,30	-	-	36	3,73
G2-U8	20	2,82	2	3,03	22	2,84	4	2,46	3	12,00	29	3,01
E1-V13	20	2,82	5	7,57	25	3,22	2	1,23	-	-	27	2,80
J2-M410	15	2,11	-	-	15	1,93	7	4,30	-	-	22	2,28
R1b-M269	13	1,83	1	1,52	14	1,80	2	1,23	1	4,00	17	1,76
E1-M34	10	1,41	-	-	10	1,29	1	0,61	-	-	11	1,14
I2-P37.2	10	1,41	-	-	10	1,29	3	1,84	1	4,00	14	1,45
I2-P215	10	1,41	1	1,52	11	1,42	2	1,23	-	-	13	1,35
I1-P109	7	0,99	-	-	7	0,90	-	-	-	-	7	0,72
J1-P58	6	0,85	-	-	6	0,77	2	1,23	-	-	8	0,83
J2b-M241	5	0,71	-	-	5	0,64	1	0,61	-	-	6	0,62
R1b-P310	5	0,71	-	-	5	0,64	2	1,23	-	-	7	0,72
E1-V22	3	0,42	-	-	3	0,38	1	0,61	-	-	4	0,41
L-M27	3	0,42	-	-	3	0,38	-	-	-	-	3	0,31
Q-P36.2	3	0,42	-	-	3	0,38	-	-	-	-	3	0,31
E1-M35	1	0,14	-	-	1	0,13	-	-	1	4,00	2	0,21
G2a-U13	2	0,28	-	-	2	0,26	1	0,61	-	-	3	0,31
I2b-P95	2	0,28	-	-	2	0,26	1	0,61	-	-	3	0,31
I2b-M284	2	0,28	-	-	2	0,26	-	-	-	-	2	0,21
J1-M267	2	0,28	-	-	2	0,26	1	0,61	-	-	3	0,31
J2a-M67	2	0,28	1	1,52	3	0,38	1	0,61	-	-	4	0,41
J2a-M92	2	0,28	-	-	2	0,26	3	1,84	-	-	5	0,52
T-M70	2	0,28	2	3,03	4	0,52	2	1,23	-	-	6	0,62
A-M91	1	0,14	-	-	1	0,13	-	-	-	-	1	0,11
E1-M78	1	0,14	-	-	1	0,13	-	-	-	-	1	0,11
E1-M81	1	0,14	1	1,52	2	0,26	-	-	-	-	2	0,21
E1-V12	1	0,14	-	-	1	0,13	-	-	-	-	1	0,11
G2a-P15	1	0,14	1	1,52	2	0,26	1	0,61	-	-	3	0,31
G2a-U16	1	0,14	-	-	1	0,13	-	-	-	-	1	0,11
I2b-P78	2	0,28	1	1,52	2	0,26	-	-	-	-	2	0,21
J2a-M319	1	0,14	-	-	2	0,26	-	-	-	-	2	0,21
L-M317	1	0,14	-	-	1	0,13	-	-	-	-	1	0,11
R1a-SRY10831	1	0,14	-	-	1	0,13	-	-	-	-	1	0,11
R1b-P25	1	0,14	-	-	1	0,13	-	-	-	-	1	0,11
R1b-P297	1	0,14	-	-	1	0,13	-	-	-	-	1	0,11
R1b-SRY2627	1	0,14	1	1,52	2	0,26	4	2,46	-	-	6	0,62
E1-M123	-	-	1	1,52	1	0,13	1	0,61	-	-	2	0,21

belangrijke bevolkingsafname kende. Daardoor kwamen heel wat huizen, hoeven en dorpen leeg te staan. Noord-Franse families zorgden voor het herbevolken van de streek en integreerden er zich geleidelijk. De vraag was: is dit genetisch aantoonbaar? Larmuseau vergeleek 549 Vlamingen met een authentieke Vlaamse familienaam met 50 Vlamingen met een Franse (Romaanse) familienaam. Van deze laatste groep leefden de oudst bekende paternale voorvader in het huidige Vlaanderen, maar was hun familienaam er niet aanwezig vóór 1575. Uit de Y-chromosomale DNA-analyse bleek er een statistisch significant verschil te zijn tussen beide groepen. Tevens vergeleek hij zijn resultaten met die uit de Franse regio's Nord-Pas-de-Calais en Île-de-France. Ook hier bleek een duidelijk verschil tussen de Franse familienamen en de Vlaamse. Tussen de Vlamingen met een Franse familienaam en de Noord-Franzen was echter geen significant verschil. De belangrijke conclusie daaruit is dat een migratie vanuit Noord-Frankrijk naar Vlaanderen ruim vierhonderd jaar later nog steeds detecteerbare genetische sporen achterliet in de huidige Vlaamse bevolking.¹²

De belangrijke conclusie daaruit is dat een migratie vanuit Noord-Frankrijk naar Vlaanderen ruim vierhonderd jaar later nog steeds detecteerbare genetische sporen achterliet in de huidige Vlaamse bevolking

Deze studie is om verschillende redenen belangrijk. Zij toonde immers aan dat genealogisch onderzoek gecombineerd met Y-DNA-analyse kan bijdragen tot het reconstrueren van historische gebeurtenissen en dat er een potentieel is om genetische signalen te detecteren van historische gebeurtenissen zodat men na vier eeuwen nog een relatie kan vinden tussen de oorsprong van de familienaam en het biologisch Y-chromosoom. Zij levert ook het bewijs dat ondanks het voorkomen van adopties en buitenechtelijke kinderen,¹³ voor het merendeel van de Vlaamse populatie de juridische genealogie overeenstemt met de biologische en dat de familienaam wel degelijk informatie kan verschaffen over vroegere familiale migraties die geen genealogische sporen nalieten.

Larmuseau besluit dan ook: 'Het toont hierbij het belang aan om verder ons genetisch erfgoed in Vlaanderen en daarbuiten te gaan bestuderen en te ontsluiten voor het publiek'. Duidelijker kan de opdracht voor ons als heemkundigen en genealogen niet zijn.

Familiekunde Vlaanderen speelde daar reeds op in door het oorspronkelijke project uit te breiden tot een heus Beneluxproject. Dat staat open voor iedereen met voorouders in de huidige Benelux en in de aangrenzende gebieden in Frankrijk, Duitsland en Engeland. Iedere geïnteresseerde man, zonder onderscheid van nationaliteit of afkomst, kan daaraan deelnemen. Alle informatie ter zake is downloadbaar van de website www.dna-benelux.eu of, als dat niet lukt, aan te vragen via de projectleider: marc.vandencloot@telenet.be.

12 M. Larmuseau, 'In naam van de Franse vader – Genetische aanwijzingen voor een 16de-eeuwse migratie dankzij onze familienaam', *Vlaamse Stam*, 48:6 (2012). Zie eveneens: M. Larmuseau e.a., 'In the name of the migrant father – Analysis of surname origins identifies genetic admixture events undetectable from genealogical records', *Heredity*, 109 (2012) 90–95. (raadpleegbaar via: <http://www.nature.com/hdy/journal/v109/n2/full/hdy201217a.html>)

13 M. Larmuseau, 'Weinig Vlaamse 'koekoeks-kinderen' in de laatste 400 jaar – juridische stambomen komen nagenoeg overeen met de biologische', *Vlaamse Stam*, 50:1 (2014) 1–3 en M. Larmuseau e.a., 'Low historical rate of cuckoldry in a Western European human population traced by Y-chromosome and genealogical data', *Proceedings of the Royal Society B* (2013). (raadpleegbaar via: <http://rspb.royalsocietypublishing.org/content/280/1772/20132400>)

Afgeleide projecten

Vóór Maarten Larmuseau zijn familienamenproject lanceerde, trachtte Familiekunde Vlaanderen reeds een grensoverschrijdend proefproject op te zetten met drie aangrenzende Noord-Brabantse en drie Antwerpse gemeenten. Aan de hand van een 30-tal familienamen die in die gemeenten voorkwamen vóór en respectievelijk na de scheiding van de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden, was het de bedoeling om via DNA-onderzoek de migratie uit en naar die gemeenten in kaart te brengen. Uiteindelijk beoogden we daarmee een reconstructie van de respectievelijke dorpsgemeenschappen te maken vóór en na die historische breuklijn. Het betrof Essen, Kalmthout en Wuustwezel enerzijds en Roosendaal, Rucphen en Zundert anderzijds. Indien het lukte, konden we dit model uitbreiden tot alle andere grensgebieden. Ondanks de positieve en enthousiaste samenwerking van de lokale heemkringen, Genealogie West-Brabant en Familiekunde Vlaanderen liep het project spaak. De verhoopte financiële steun van de betrokken gemeenten en provincies kwam er niet. Een DNA-analyse is dan ook niet goedkoop, alles samen 140 euro. Niettemin lijkt dit een ideaal samenwerkingsproject tussen heem- en familiekunde met een belangrijke inbreng van de plaatselijke heemkringen. Hierbij dan ook een warme oproep om daar over na te denken. Op de medewerking van professor Ronny Decorte, dr. Maarten Larmuseau en hun team kunnen we alvast rekenen.

Om het gezichtspunt van de erfgoedgemeenschap af te ronden nog een bemerking over archeologie en DNA-onderzoek. Er is in de Benelux één baanbrekend project voor het lokaal historisch en heemkundig perspectief, namelijk de opgravingen van het kerkhof van de Sint-Catharinakerk in Eindhoven¹⁴. In het koor en het kerkhof van deze middeleeuwse kerk zijn in 2006 honderden skeletresten opgegraven, alle gedateerd tussen 1200 en 1850. Het was voor de eerste maal ter wereld dat tegelijk met een opgraving ook archeologisch DNA is verzameld. Het onderzoek moet gegevens aanreiken over de herkomst van de Eindhovenaren en hun onderlinge biologische verwantschap. Einde 2014 kwamen de eerste resultaten beschikbaar. Een eerste vaststelling is dat de frequentie van de meest voorkomende subhaplogroepen continuïteit aantoont tussen de skeletten van de periode 1200–1500 en deze van 1550–1850. Er blijkt ook overeenkomst te zijn met de spreiding van de haplogroepen die we in ons dubbelproject constateerden. Alhoewel nog vele vragen de komende jaren een antwoord moeten krijgen, is dit project van groot belang voor onze regio's.

In België heeft men bij de opgraving van het Sint-Romboutskerkhof in Mechelen ook DNA gevonden en opgeslagen voor later onderzoek. Er zijn nu jammer genoeg geen financiële middelen beschikbaar. Daarom richtten de stads-archeologen hun aandacht op de slachtoffers van de Boerenkrijg die er terechtgesteld werden en er begraven liggen. Omdat de namen van de slachtoffers bekend zijn, tracht men via genealogische weg afstammelingen te vinden. Totnogtoe lukte dat in één geval. DNA-onderzoek voor deze beperkte groep wordt nu overwogen. Familiekunde Vlaanderen zegde zijn medewerking toe, ondanks de financiële beperkingen die opnieuw roet in het eten dreigen te gooien.

Stippen we ten slotte nog het gesubsidieerde Romeinenproject van de KU Leuven aan. Daarbij werden drie archeologisch als Romeins bekende nederzettingen vergeleken met drie Frankische-Germaanse. Het betrof (uiteraard) het Romeinse Tongeren tegenover het Germaanse Alken-Wellen in Limburg. In Oost-Vlaanderen het Romeinse Velzeke-Ruddershove en Strijpen tegenover de Germaanse regio Idegem, Schendelbeke, Zandberge, Smeerebbe-Vloerzegem en Grimminge. In West-Vlaanderen ten slotte het Romeinse

14 M. Larmuseau, 'Een Nederlands knekelveld als DNA-archief – De betekenis van het archeologisch DNA-onderzoek in Noord-Brabant voor genetische genealogie', *Vlaams Stam*, 50:4 (2014) 309–311 en N. Arts (red.), *Een knekelveld maakt geschiedenis. Het archeologisch onderzoek van het koor en het grafveld van de middeleeuwse Catharinakerk in Eindhoven, 1200–1850* (Utrecht 2013).

Oudenburg aan de enerzijds en het Germaanse Snellegem-Varsenare, Zedelgem anderzijds. Maarten Larmuseau en zijn medewerkers onderzochten een 400-tal deelnemers die hun paternale afstamming in die regio's tot vóór 1650 konden aantonen. Het project is intussen afgerond en het is nog wachten op de publicatie van de definitieve resultaten.

Als besluit mogen we stellen dat zowel voor het individuele als voor het gemeenschappelijke gezichtspunt geldt: hoe meer deelnemers, hoe meer mogelijke resultaten en hoe groter de statistische betrouwbaarheid van die resultaten.

Moelijkheden bij de interpretatie

Als we over mogelijkheden spreken, is het ook belangrijk duidelijkheid te scheppen over de onmogelijkheden en de moeilijkheden bij de interpretatie. Tot grote ontgoocheling van velen is het wetenschappelijk niet mogelijk om een genetisch profiel toe te wijzen aan een volksgroep of taalgemeenschap. De enige uitzonderingen daarop vormen afgelegen eilanden die slechts één migratiegolf kenden. Men verwacht immers cultureel bepaalde begrippen als volk en taal met een genetisch kenmerk. Jammer genoeg staat het internet bol van dergelijke nonsens. Zo koppelt men de subhaplogroep I1 aan de Vikingen, U106 aan de Franken en Germanen en P312 aan de Kelten. Maar de mutaties die deze subhaplogroepen bepalen zijn allemaal veel ouder dan die volksgroepen. Via internetgroepen laten amateurs hun genetische 'bevindingen' en genealogische wensdromen los op de onwetende medeburger. Vooral Amerikaanse commerciële bedrijven zoals Family Tree DNA (FTDNA) moedigen dit aan, terwijl het hen uitsluitend te doen is om zoveel mogelijk DNA-staalkits te verkopen.

Tot grote ontgoocheling van velen is het wetenschappelijk niet mogelijk om een genetisch profiel toe te wijzen aan een volksgroep of taalgemeenschap

Ook de interpretatie is geen eenvoudige zaak. Was het onderzoek diepgaand genoeg? Zijn er voldoende merkers onderzocht? Is de toewijzing aan een bepaalde subhaplogroep op basis van de STRs gestaafd door een snip-analyse? Vergelijkingen zijn slechts significant indien men personen binnen een zelfde subhaplogroep bekijkt. Je kan geen appels met peren vergelijken.

Amateur-genetici lappen die principes al te vaak aan hun laarzen. Ook de gebruikte nomenclatuur zorgt voor verwarring. Het Y-Chromosome Consortium publiceerde jaarlijks de 'YCC-fylogenetische boom' van alle bekende haplo- en subhaplogroepen. Zij hielden zich strikt aan wetenschappelijke normen en erkenden een nieuw gevonden groep slechts nadat een onafhankelijk onderzoek van een ander laboratorium de vondst bevestigde, wat uiteraard tijd verg. In 2012 hielden ze het voor bekeken en hun website is intussen van het internet verdwenen. Daarentegen publiceert de ISOGG-boom van de International Society of Genetic Genealogy¹⁵ deze nieuwe groepen onmiddellijk. Daardoor ontstonden soms verschillende benamingen voor dezelfde subhaplogroep. Om nog maar te zwijgen van de fantasierijke interpretaties die men op het internet aan die nieuwe groepen toedicht.

15 International Society of Genetic Genealogy (ISSOG), url: www.issog.org

Maar ook de wetenschappers zelf kampen met interpretatieproblemen. Een typisch voorbeeld is het *surfeffect*. Stel: een groep nieuwkomers van 20 personen vestigt zich in een kleine dorpsgemeenschap van 200 personen. In één ruk vertegenwoordigen zij daar 9 procent van de bevolking. Indien deze nieuwkomers meer kinderen hebben dan de basisgroep, wat vaak voorkomt, dan maakt hun genetisch profiel na enkele generaties al een groot deel van de bevolking uit. De analogie met de actualiteit is u allicht opgevallen. Er zijn dan twee mogelijkheden: gaandeweg integreren zij zich en daalt hun kinderaantal tot het gemiddelde van de basisgroep. Dat stelde men bijvoorbeeld in Oost-Engeland vast waar de impact van de historische invasie van de Angelsaksers amper 10 procent bedraagt.

Anderzijds kunnen de nieuwelingen, indien ze in grotere groepen immigreren, op relatief korte termijn de kleine basisbevolking overvleugelen. Zo dacht men een tiental jaren geleden nog dat de massaal in West-Europa aanwezige R1b-subhaplogroep de oorspronkelijke bewoners van Europa waren. Zij vertegenwoordigen thans in de Benelux ca. 60 procent, in Frankrijk 70 procent en in Groot-Brittannië 80 procent. In Ierland en Baskenland stijgt dit zelfs tot 90 procent. Intussen weet men dat de mutatie die deze subhaplogroep deed ontstaan, slechts ca. 3.500 à 5.000 jaar oud is. Daarentegen is de haplogroep I en meer bepaald de subhaplogroep I1 veel ouder (20.000 à 30.000 jaar) maar vertegenwoordigt in België slechts 12,5 procent. In Noord-Nederland (Friesland) en vooral in Scandinavië liggen die cijfers hoger. Dat gaf aanleiding tot het gelijkstellen van het I1-profiel met de Vikings, uiteraard een historische aberratie.¹⁶

Hoe langer een groep ergens verblijft, hoe meer mutaties daar ontstaan waardoor de bevolking genetisch meer variatie vertoont

Daarom hechten genetici veel belang aan het begrip *variatie*. Hoe langer een groep ergens verblijft, hoe meer mutaties daar ontstaan waardoor de bevolking genetisch meer variatie vertoont. Logischerwijze vinden we de grootste variatie in Afrika: de homo sapiens verbleef er al ruim 150.000 jaar vooraleer een (kleine) groep dat continent verliet. Vandaar dat de variatie in Europa veel geringer is en a fortiori in onze bevolking zo klein is dat het moeilijk is om migratiegroepen van elkaar te onderscheiden.

Het DNA-project van Familiekunde Vlaanderen lokte intussen heel wat nieuwe initiatieven uit, zowel wetenschappelijke als genealogische. Tot de eerste categorie behoren de eerder vermelde onderzoeken naar de familienamenmigratie vanuit Frans-Vlaanderen naar Vlaanderen en het Romeinenproject. Daarnaast zijn er in de tweede categorie uiteraard de vele genealogische verbanden die aan het licht kwamen, zelfs bij personen die genealogisch vastliepen op een onbekende vader. Het zette ook een aantal familieverenigingen ertoe aan om de verwantschap van hun verschillende familietakken te onderzoeken, vaak met succes.¹⁷

Op dit ogenblik trachten we de deelnemers van het Nederlands project Zonen van Adam te overhalen om hun DNA-analyse van de universiteit van Leiden nu in Leuven te laten upgraden naar onze 38 merkerstandaard om ze daarna mee

16 M. Larmuseau, 'Zit er een Viking in uw familiegeschiedenis?', *Vlaamse Stam*, 50:5 (2014) 409–411. Zie ook: S. Harding, M. Jobling en T. King, *Viking DNA: The Wirral and West Lancashire Project* (Nottingham 2010).

17 L.A.M. Gabriëls, 'De Kempense 'familie' Moorkens uit Herentals. Een praktijktoepassing van genetische Genealogie als verrijking van de genealogie', *Vlaamse Stam*, 48:2 (2012) 158–172.

Staalafname: met twee plastic borsteltjes wat wangslimvlies afschrapen.

in het Beneluxproject op te nemen. Het spreekt voor zich dat dit door onze grotendeels overlappende voorgeschiedenis zowel voor de Nederlanders als de Belgen een win-winoperatie is. Verder werken we mee aan een project in Wales dat een vermoede middeleeuwse Vlaamse migratie naar Wales onderzoekt. Intrigerend is ook het geplande onderzoek naar de Vlaamse afstamming van de adellijke Engelse familie Percy, hertogen van Northumberland, die oorspronkelijk van een zoon van de graven van Leuven afstammen.

Besluit

DNA-onderzoek in het algemeen en de combinatie met genealogisch onderzoek in het bijzonder, zijn nog jonge takken van de biologische wetenschap. De volgende jaren zullen de mogelijkheden en de inzichten zich verder ontwikkelen en verdiepen. Ik hoop dat het hier geschetste palet van mogelijkheden en voorbeelden het nut en belang van het genetisch-genealogisch DNA-onderzoek voldoende aantoonde. De mate waarin de historische en archeologische wetenschap en de heemkunde hiervan de vruchten kunnen plukken is mede afhankelijk van de groei van het aantal deelnemers. De ruim duizend verschillende familienamen die in ons onderzoek betrokken zijn, vormen nog maar een klein deel van de naar schatting 300.000 familienamen die ons land telt. Meer dan ooit mogen we in dit opzicht stellen dat samenwerking de motor van de vooruitgang is. Laat ons daarom samen de hand aan de ploeg slaan.

BIBLIOGRAFIE

Algemeen

- S. Wells, *The Journey of Man, A Genetic Odyssey* (Londen 2003).
- B. Sykes, *De zeven dochters van Eva* (Amsterdam 2005).
- R. Dawkins, *Het verhaal van onze voorouders* (Amsterdam 2007).
- J. Diamond, *Zwaarden, paarden en ziektekiemen* (Houten 2009).
- S. Wells, *De akkers van Pandora* (Amsterdam/Antwerpen 2010).

DNA-projecten

- S. Barjesteh van Waalwijk van Doorn-Khosrovani e.a., *Zonen van Adam in Nederland – Genetische genealogie: een zoektocht in ons DNA-archief* (Rotterdam en Gronsveld 2008).
- M. Van den Cloot e.a., *DNA Brabant, DNA-project 2009 oud-hertogdom Brabant* (Lier 2010).
- M. Van den Cloot e.a., *DNA België, DNA-project 2010 België exclusief oud-hertogdom Brabant* (Lier 2011).
- M. Van den Cloot, 'DNA ten dienst van de genealogie', *Vlaamse Stam*, 47:5 (2011) 436–442.
- S. Harding, M. Jobling & T. King, *Viking DNA: The Wirral and West Lancashire Project*, (Nottingham 2011).
- M. Van den Cloot, 'De mens als archiefbron', *Vlaamse Stam*, 48:2 2 (2012) 98–121.
- L.A.M. Gabriëls, 'De Kempense familie Moorkens uit Herentals. Een praktijktoepassing van genetische Genealogie als verrijking van de genealogie', *Vlaamse Stam*, 48:2 (2012) 158–172.
- M. Larmuseau, 'In naam van de Franse vader – Genetische aanwijzingen voor een 16de-eeuwse migratie dankzij onze familienaam', *Vlaamse Stam*, 48:6 (2012) 469–470.
- M. Larmuseau e.a., 'In the name of the migrant father – Analysis of surname origins identifies genetic admixture events undetectable from genealogical records', *Heredity*, 109 (2012) 90–95. (raadpleegbaar via: <http://www.nature.com/hdy/journal/v109/n2/full/hdy201217a.html>).
- M. Larmuseau, 'Het DNA van een koning – Genetische genealogie als sleutel bij het toeschrijven van stoffelijke resten aan historische figuren', *Vlaamse Stam*, 49:3 (2013) 201–203.
- Charlier et al., 'Genetic comparison of the head of Henri IV and the presumptive blood from Louis XVI', *Forensic Science International: Genetics* (2013).
- M. Larmuseau, 'Kopzorgen over de identiteit van een gemummificeerd hoofd – Genetisch-genealogisch onderzoek weerlegt eerdere identificatie die hoofd toeschreef aan Franse koning Henri IV', *Vlaamse Stam*, 49:6 (2013) 490–495.
- M. Larmuseau e.a., 'Genetic genealogy reveals true Y haplogroup of House of Bourbon contradicting recent identification of the presumed remains of two French kings', *European Journal of Human Genetics*, 22:5 (2013) 681–687.
- M. Larmuseau e.a., 'Low historical rate of cuckoldry in a Western European human population traced by Y-chromosome and genealogical data', *Proceedings of the Royal Society B* (2013). (raadpleegbaar via: <http://rspb.royalsocietypublishing.org/content/280/1772/20132400>).
- M. Larmuseau, 'Weinig Vlaamse 'koekoekskinderen in de laatste 400 jaar – juridische stambomen komen nagenoeg overeen met de biologische', *Vlaamse Stam*, 50:1 (2014) 1–3.
- M. Larmuseau, 'Een Nederlands knekelveld als DNA-archief – De betekenis van het archeologisch DNA-onderzoek in Noord-Brabant voor genetische genealogie', *Vlaamse Stam*, 50:4 (2014) 309–311.
- N. Arts (red.), *Een knekelveld maakt geschiedenis. Het archeologisch onderzoek van het koor en het grafveld van de middeleeuwse Catharinakerk in Eindhoven, 1200–1850* (Utrecht 2013).
- M. Larmuseau, 'Zit er een Viking in uw familiegeschiedenis?', *Vlaamse Stam*, 50:5 (2014) 409–411.

Internet

- www.familiekunde-vlaanderen.be
- www.dna-benelux.eu
- www.familienamen.be
- www.eupedia.com/europe/origins
- www.wikipedia.org
- <https://genographic.nationalgeographic.com>

Biografie

Drs. Marc Van den Cloot (° Borgerhout 30 augustus 1946) is handelingenieur en Master of Business Administration (KU Leuven). Hij was werkzaam bij Ford Motor Compagny in Antwerpen (1969–1882) en werd later directeur van Huize Walden vzw, een nursingtehuis voor fysiek gehandicapte volwassenen in Westmalle (1982–2009). Sinds 1980 is hij actief als medestichter en bestuurder van de Heemkundige Kring van Malle. Verder stichtte hij in 1985 de vzw Domein de Renesse, waarvan hij ook de eerste voorzitter en bestuurder is. Momenteel is hij ook voorzitter van Familiekunde Kempen vzw en Familiekunde Vlaanderen vzw. Daarbinnen fungeert hij als initiatiefnemer en projectleider van de DNA-projecten. Tot slot is hij ook actief binnen diverse andere heemkundige en genealogische verenigingen o.m. Heemkunde Vlaanderen (email: marc.vandencloot@telenet.be).

Leeswijzer 1: Overzicht van de ontwikkeling van het DNA-onderzoek

1953: bepaling van de chemische DNA-structuur door de Britten Francis Crick (1916–2004), Rosalind Franklin (1920–1958) en Maurice Wilkins (1916–2004) en de Amerikaan James Watson (° 1928). Voor hun ontdekking ontvingen ze samen de Nobelprijs in 1962, behalve Franklin, die in 1958 overleed.

1975: de Brit Frederick Sanger (1918–2013) ontwikkelde een methode om de volgorde van de nucleotiden te bepalen. Dat leverde hem in 1980 een tweede Nobelprijs voor Scheikunde op,¹⁸ samen met de Amerikaan Walter Gilbert (° 1932). Deze methode, *sequencing*, is nu de standaardmethode in de moleculaire biologie en wordt intens gebruikt om de verwantschap tussen mensen te bepalen. Dat 'lezen' van de DNA-sequentie was erg tijdrovend.

1985: ontwikkeling van een machine die *sequencing* volledig automatiseert. Van dan af ging het snel. Genetici focusten op het ontrafelen van het genoom, het totale DNA van organismen. Van ééncelligen stapte men in relatief korte tijd over op hogere levensvormen.

1990 en volgende jaren: opkomst van de **genografie**: de studie van het ontstaan en de verspreiding van de mensheid over de wereld. Het onderzoek steunde op het mitochondriaal DNA (mtDNA) dat in moederlijke lijn vererft. Het bevestigde de stelling van paleontologen en archeologen dat de wieg van de moderne mens, homo sapiens, in Oost-Afrika stond. Naarmate de resultaten talrijker en preciezer werden, kon men de migratie van een beperkte groep mensen 'Out of Africa' circa 50.000 à 60.000 jaar geleden situeren. Aanvankelijk trokken die langs de kusten en later het Aziatische binnenland in. Door het koude klimaat, met een lagere zeespiegel tot gevolg, konden ze via de zuid-oost-Aziatische eilandenarchipels Australië bevolken. Ongeveer 40.000 jaar geleden bereikte de moderne mens Europa.

Einde jaren 1990: men ontdekt de mogelijkheden die de Y-chromosoom bood. Die vererft uitsluitend via de vaderlijke lijn en is door zijn kenmerkende STR-mutaties een hulpmiddel om de verwantschap tussen mannen te bepalen.

2001: het menselijk genoom is volledig in kaart gebracht.

Rond 2005: ontstaan van de **genetische-genealogie**, een nieuwe benadering die genetische DNA-analyse met klassiek genealogisch bronnenonderzoek combineert. Zij kan verwantschap aantonen via de STR- of herhalingsmutaties van de Y-chromosoom.

2005–2010: lancering van het International Genographic Project van de Amerikaan dr. Spencer Wells. Hij wilde wereldwijd 100.000 mannen onderzoeken, waarvan 10.000 in Europa. Het project, standaard uitgevoerd op 12 STR-merkers, liep vertraging op en de resultaten zijn slechts partieel beschikbaar.

2007–2008: start van het Nederlandse project 'Zonen van Adam',¹⁹ het eerste genetisch-genealogisch project in Europa. Het onderzocht eerst 16 en later 17 STR-merkers.

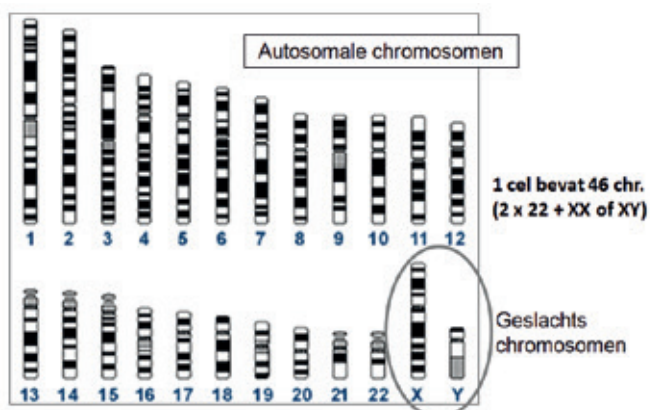
18 De eerste (1958) bekroonde het onderzoek van eiwitstructuren, meer bepaald van insuline.

19 Het project 'Zonen van Adam' werd naar aanleiding van het 125-jarig bestaan van het Koninklijk Nederlandsch Genootschap voor Geslacht- en Wapenkunde gelanceerd in samenwerking met de Nederlandse Genealogische vereniging en de Zuid-Hollandse Vereniging voor Genealogie 'Ons Voorgeslacht'. De resultaten werden gepubliceerd in: Barjesteh van Waalwijk van Doorn-Khosrovani e.a., *Zonen van Adam in Nederland – Genetische genealogie: een zoektocht in ons DNA-archief* (Rotterdam en Gronsveld 2008). Een tweede deel is nog niet klaar.

2009 tot heden: Familiekunde Vlaanderen lanceert het project 'DNA Brabant' en aansluitend het project 'DNA België' op 37, later 38 STR-merkers, uitgevoerd door de KU Leuven (team prof. R. Decorte). Het DNA-project loopt nog steeds door onder de benaming **DNA Benelux**.

Leeswijzer 2: Wat is DNA en hoe verloopt het onderzoek?

DNA bestaat uit een *dubbele helix* opgebouwd uit slechts vier chemische stoffen: **Adenine**, **Cytosine**, **Guanine** en **Thymine** die we **nucleotiden** noemen. Hun volgorde bepaalt de erfelijke aanleg van alle levende wezens. DNA bevat alle informatie voor de bouw van onze cellen, eiwitten en organen. De 20.687 **genen** (minder dan 3 % van het totale DNA) geven de erfelijke kenmerken van vader en moeder van generatie op generatie door via onze 46 chromosomen (23 paren). Daarvan bepalen er 44 (de autosomen) onze lichamelijke en intellectuele eigenschappen en twee uitsluitend ons geslacht. De man heeft een X- en een Y-chromosoom (XY), de vrouw twee X-chromosomen (XX).

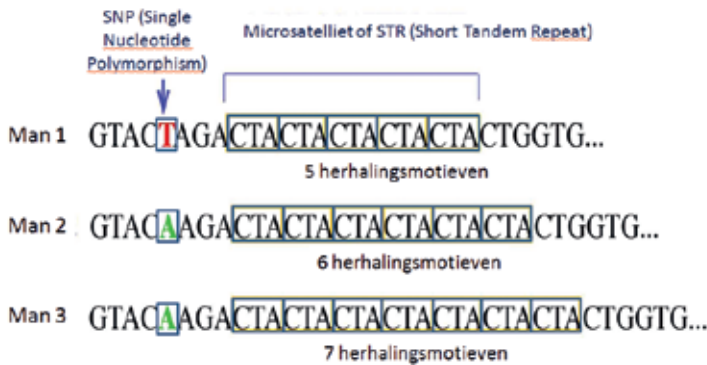
De mens heeft 46 chromosomen: 44 autosomen en 2 geslachtschromosomen.

Elke **chromosoom** bestaat uit een dubbele spiraal DNA waarvan elke streng ca. 1 miljard nucleotiden telt. De vier nucleotiden duidt men aan met hun beginletters A, C, G en T. Zij vormen vaste koppels: A-T en C-G. De genetici lezen de DNA-sequentie, de volgorde van de nucleotiden, af op de onderzochte genlocaties of **merkers** (in ons project 38) en bepalen zo van elk individu het **haplotype**.

In onze cellen bevinden zich twee soorten DNA: kern-DNA of **Y-DNA** en mitochondriaal DNA (**mtDNA**) dat enkel via de vrouw wordt doorgegeven. Bij de celdeling ontdebelt het DNA zich en vormt een complementaire kopie van zichzelf. Tijdens dit reproductieproces treden er fouten op: **mutaties**, die bij de volgende kopieersessie worden doorgegeven. Er zijn twee soorten mutaties²⁰. De **puntmutatie** (**SNP** of snip) is zo zeldzaam dat ze slechts één maal in de menselijke evolutiegeschiedenis voorkomt op die bepaalde locatie. Omdat ze zowel bij mannen als vrouwen opduikt, is ze uiterst geschikt om de menselijke migratie vanuit de bakermat Afrika over de gehele wereld te bestuderen. Die benadering noemt men de **genografie**. Dat opent perspectieven voor de studie van de regionale en lokale geschiedenis.

²⁰ Enkel bij mannen zijn er herhalingsmutaties of STRs (Short Tandem Repeats) die de basis vormen van de verwantschapsvergelijking, bij vrouwen bestaan deze niet. De veel zeldzamere puntmutaties (SNP, Singular Nucleotide Polymorphisms of snips) komen bij beiden voor.

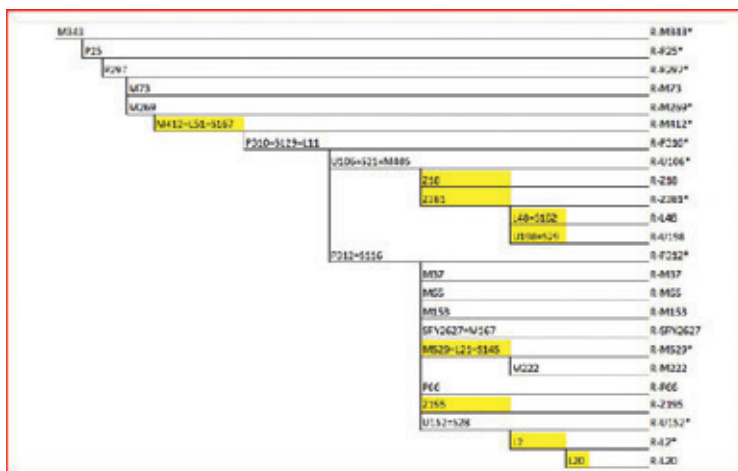
SNP- of snipmutaties en STR- of herhalingsmutaties.

Door vergelijking van de gelijkaardige haplotypes van een grote groep mannen bepaalde men wereldwijd 20 **haplogroepen**. Deze kon men verder opdelen in **subhaplogroepen** via de snips. Daarvan zijn er intussen honderden bekend en de opdeling gaat nog steeds verder.

De **herhalingsmutatie (STR)** komt gemiddeld 1 maal per 182 generaties voor, maar enkel bij mannen. Alle mannen die tot dezelfde subhaplogroep behoren, stammen dus af van een gemeenschappelijke voorvader. Door vergelijking van hun Y-STR-waarden (aantal herhalingen of **allelen**) bepaalt men de graad van verwantschap. Het onderlinge verschil is de **genetische afstand**. Als verwant beschouwt men de verschillen tussen 0 en 6. Daaruit berekent men ook de verlopen tijd tot de gemeenschappelijke voorvader (tMRCA²¹).

21 tMRCA = time to the Most Recent Common Ancestor.

Het DNA-onderzoek start met het afnemen met twee plastic borsteltjes van een beetje wangslimvlies uit de mond. Dat staal wordt in het labo gezuiverd, vermeerderd en via een automatisch proces geanalyseerd. Het haplotype wordt getoetst aan de bekende haplo- en subhaplogroepen en vergeleken met de andere gegevens in de database. De deelnemer ontvangt een certificaat met zijn resultaten. Met zijn persoonscode en paswoord kan hij op de website www.dna-benelux.eu zoeken en via het forum communiceren.

Update van de haplogroep R1b (= mutatie M343). De gekleurde SNP-vakken zijn de recente nieuwe snips in de huidige DNA-analyse. Achteraan de nieuwe nomenclatuur: de hoofdhaplogroep R, gevolgd door de snip van het laagst bekende niveau. Bij sommige snips staan ook de verschillende benamingen vermeld waaronder zij gekend zijn.

erf!

Clamer dem Püsch auß Hainisch
 St. Anna von Sichenberg eine Tochter von Hening.
 Hilmar v. Münchhausen auf Schwebber Weidungshausen und Rinteln.
 St. Dorothea von Münchhausen auf Haus Apleren Rinteln n. A. 1700.
 Hilmar von Münchhausen Erb. So. Egen. Erb. Herr auf Hainisch und Apleren.
 St. Dorothea von Münchhausen.
 Gerlach v. Kerstenbrück. Erb. Erb. Erb. zu Grünau.
 St. Elisabeth von Landesbergin.

Johann von dem Püsch auß Lehe und Haddenhausen.

St. Lucia von Münchhausen von Hainisch Schwebber Leiktau und Rinteln.

St. Philipp und Coloph von Münchhausen auß Leiktau und Wendlinghausen Erb. Herr.

St. Lucia Fredecke von Kerstenbrück.

Clamer von dem Püsch auß dem Haus Lehe und Haddenhausen. Erb. Erb. Erb. Erb. zu Schlüßelburg.

St. Anna Lucia von Münchhausen auß dem Haus Leiktau.

Johann Philipp von dem Püsch.

Johann August von

Das Uns Underbenanten sambt und sonders eigentlich satfam und wohlwissend
 1706. auß den Königl. Amth Hainisch Schlußelburg recht und recht geboren und von
 maßigen Standen herflamme und en sprossen; Dolches bekennen und be-
 schrift und angehängten Unsern Ingebornen Insiegeln, Do gesche.

Hieronymus Buchard de Stammer.

Johann Ludwig von der Aschburg

Gottlieb Lebricht von Stammer

Georg Altner von Tardenberg

